

**QAACCESSA ITTIFAYYADAMA MEESHAALEE
AADAA: FAAYA DUBARTOOTAA ILAALLATAN:
HAALA QABATAMA GODINA ADDAA SABA
OROMOO WALLOO AANAA KAMISEE**

DARAJJEE DARRASAA BAALCHAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GAMIISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'EE MUUMMEE
AFAAN OROMOO OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF
DHIYAATE**

**KOLLEEJJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTHII MUUMMEE
AFAAN OROMOO OGBARRUUF FOOKLOORII
YUUNIVARSITIII ADDIS ABABAA/ FINFINNEE**

HAGAYYA 2008/20016

FINFINNEE

YUUNIVARSITIII ADDIS ABABAA/ FINFINNEE

**KOLLEEJJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE
AFAAN OROMOO OGBARRUUFII FOOKLOORII**

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GAMIISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'EE MUUMMEE
AFAAN OROMOO OGBARRUUFII FOOKLOORIITII
DHIYAATE**

QOPHEESSAN; DARAJJEE DARRASAA BAALCHAA

GORSA; Dr. XILAAHUN TILIILAA

HAGAYYA 2008/20016

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa/Finfinnee
Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi ogbarruu guuttachuuf Darajjee Darrasaa mata duree: Qaaccessa ittifayyadama meeshaalee aadaa: faaya dubartootaa ilaallatan : Haala Qabatama Godina Addaa Saba Oromoo Walloo Aanaa Kamiseerratti qophaa'e sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa'e guuteera.

KOREE QORMAATAA

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa Keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa _____

Qoraa Alaa_____Mallattoo _____Guyyaa_____

Ibsa (Declaration)

A. Ani qorataan/ttuun maqaa fi mallattoo koo armaan gaditti eerame, qorannoo kun hojii koo ta'uusaati kanaan duras yuunivarsiitii kamiyyuu keessattii qorannoo eebbaatiif kan hin dhiyaanne ta'uusaa, akkasumas wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee; wabii keessattis kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Galata

Hunda dura isa addunyaa kana uumee harkaa qabu, bu'a bahii jireenyaa koo dandeettiifi obsa naaf kennee tola isaatin kan keessa na dabarsee asiin na gahe Waaqa uumaafi uumamaa, gurraacha garaa garbaa galanni koo isaaf guddaadha.

Kanatti aansuun jalqabarraa hanga dhuma qorannoo kanaatti na jajjabeessuudhan gorsa ogummaafi yaada bilchaataa ta'e qorannoorraatti kan gumachaa guddaa naaf kenna turan, gorsaa koo Dr.Xilahuun Taliilaaf galanni kiyya guddaa yoo tahu, umrii dheertuu Rabbi isiniif haa kennu jedha. Itti aansuun hojjetoota waajjira Aadaafi Turzimii Aanaa Kamiseefi godina keessaa hojjetanii hojii qorannoo kanaatiif odeeffannoo barbaachisuu hunda naaf kennuun kan na gargaaran obboo Ahmad Indiriis, obboo Ahmad Hasaniifi obboo Waaqgaarii Yaadataatiin galata argadhaan jedhan. Itti dabaluun deeggarsa eenyummaa naaf taasisuun namoota odeffannoo gama meeshaalee faaya aadaarratti beekan na iyyaafachuun odeeffannoo gahaa akkan argadhuuf gumachaa gudda kan naaf goote Addee Zeeynaabaa Mohammadiif galanni kiyyaa daangaa hin qabu.

Bifuma walfakkaatuun jalqaba mana barumsatti na erguun haawwiin bakka gudda akkan gahuu jajjabinaafi gorsaa naaf kennuun, dhumarrattii haawwii haadhummaa ishee kana ijaan osoo hin argiin garaa fuula rabbiittii kan deebite deesse koo lamata argachuu kan hin dandeenye Addee Asnaquu Mootummaa Fayyisaa biyyoon isheef haa salphaatun jedha. Akkasumas, gadda kana na irranchisuun barumsaa kootti jabadhee akkan milkaa'u kan gargaarsa maallaqanis ta'ee gorsaan na cinaa dhaabbatan obboleewwan koo Shaalloo Darrasaa, Alamituu Darrasaafi Abarru Lamma baay'een galateefadha.

Dhumarratti waan gaarii koo malee kan rakkina koo keessi ishee kan hin jaalanne, yeroo qorannoo koo hojjedhu deeggarsa barbaachisuu gama hundaan naa taasisuu kan na wajjin rakkachaa turte intalaa obboleessa koo shamarree Tigisti Shaalloo bakka gaarii ga'iin jedhan.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Galata	i
Ibsa Suurawwanni	vii
Axeereraa	vii
Hiika Jechootaa	viii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1 Seenduuba Qo’annichaa.....	1
1.2 Ka’umsa Qo’annichaa.....	5
1.3 Gaaffilee Qorannichaa	7
1.4 Kaayyoo Qorannichaa.....	7
1.4.1 Kaayyoo Gooroo.....	7
1.4.2 Kaayyoo Gooree	7
1.5 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	8
1.6 Daangaa Qorannichaa	8
1.7 Hanqina Qorannichaa.....	9
1.8 Qubsuma Hawaasa Naannoo Qorannichaa	9
1.9 Haala Jireenyaa Hawaasa Naannoo Qorannichaa	12
1.9.1 Sirna Aadaa Fuudhafi Heerumaa Hawaasa Naannoo Qorannichaa	12
1.9.1.1 Adeemsa Kaadhimatanni Fuudhuu	13
1.9.1.2 Sirna Kenna Kennuu	14
1.9.1.3 Seera Queensa Muraa	15
1.9.1.4 Sirna Qulfoo.....	16
1.9.1.5 Moggaasaafi Muudama Sirna Qulfoo	17

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU	19
2.1 Maalummaa Fookiloorii.....	19
2.1.1 Gosoota Fookiloorii	21
2.2 Maalummaa Meeshaalee Aadaa.....	23
2.2.1 Ka'umsaafi Guddina Ogummaa Meeshaalee Aadaa.....	24
2.2.2 Faayidaa Meeshaaleen Aadaa Hawaasa Ibsuu Keessatti Qaban.....	25
2.3 Gosoota Meeshaalee Aadaa	26
2.3.1 Meeshaalee Faaya Manaa (House decoration).....	27
2.3.2 Meeshaalee Aadaa Waraanaaf Oolan	28
2.3.3 Meeshaalee Aadaa Kan Muuziqaa.....	28
2.3.4 Meeshaalee Amantii Kan Dubartootaa	29
2.3.5 Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa	31
2.3.6 Gosoota Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa	32
2.3.6.1 Meeshaalee Faaya Mataa	33
2.3.6.2 Meeshaalee Faaya Gurraa	34
2.3.6.3 Meeshaalee Faaya Mormaa.....	35
2.3.6.4 Meeshaalee Faaya Harkaa.....	35
2.3.6.5 Meeshaalee Faaya Lukaa	36
2.4 Uffataa Aadaafi Faayama Isaa	37
2.4.1 Faayama Halluu Uffataa Aadaa	39
2.5 Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii	40
BOQONNAA SADII : MALA QORANNICHAA	45
3.1 Filannoo Iddattoo Qorannichaa.....	45
3.1.1 Mala Filannoo Iddattoo Qorannichaa	46
3.2 Mala Odeeffannoowwan Ittiin Funaanaman.....	47
3.2.1 Afgaaffii.....	47

3.2.2 Marii Garee	48
3.2.3 Daawwannaa	48
3.3 Meeshaalee Ragaan Ittiin Funaaname.....	49
3.4 Mala Qaaccessa Odeeffannoo	49
3.5 Naamusa Ogummaa	49
3.6 Muuxannoo Dirree	50
BOQONNAA AFUR : XIINXALA RAGAA	51
4.1 Ittifayyadama Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa	51
4.1.1 Faaya Aadaa Mallattoo kabaja Dubartootaa Ibsan.....	52
4.1.2 Faaya Aadaa Mallaattoo Kabaja Daa'imummaa Dubartootaa Ibsuu	53
4.1.3 Faaya Aadaa Mallattoo Haadha Warraa Ibsuu.....	54
4.1.4 Faaya Aadaa Mallattoo Dubrummaafi Kaadhimaamtu Tahu Ibsuu.....	54
4.1.5 Faaya Aadaa Mallattoo Kabaja Deessuu Ibsuu.....	56
4.2 Namoota Faaya Dubartootaaf kennan.....	58
4.2.1 Kennaa Haadhafi Abbaa	58
4.2.2 Kennaa kaadhimaa	58
4.2.3 Kennaa Hiriyyaa Dubraa.....	59
4.2.4 Kennaa Gaarayyuu	59
4.3 Ogummaa Meeshaalee Faayaa.....	60
4.3.1 Warra Ogeessaa Faaya Aadaa Hojjetan	60
4.4 Gosoota Faayaafi Qaamaa Isaan Irratti Godhataman.....	62
4.4.1 Faayaa Mataafi Haala Rifeensa Dubartoonni Itti Dhahatanii / Kutatan.....	62
4.4.1.1 Faaya mataa	63
4.4.1.2 Akkaataa Dhahiinsa Rifeensa Mataa	66
4.4.1.3 Akkaataa Rifeensa Ittikutatan	69
4.4.2 Faaya Gurraa	71

4.4.3 Faaya Mormaa	73
4.4.4 Faaya Harkaa	77
4.4.5 Faaya Lukaa	79
4.5 Uffataa Aadaafi Akkaataa faayama Isaa	80
4.6 Urgooftuufi Dibata Aadaa Dubartootaaf Oolu.....	83
4.7 Boola Qayyaa miidhagina Dubartootaaf.....	86
4.7.1 Umrii Dubartoota Qayyachuu Dandaa'anii	87
4.7.2 Yeroo Qayyii Itti Aarfatamuu	88
4.7.3 Wantoota Qayya Aarfannaaf Barbaachisan	89
4.7.3.1 Iddoofi Haala Boolli Qayyaaf oolu Qotamu	89
4.7.3.2 Gosa Mukaa Qayyaaf oolu.....	90
4.7.3.3 Dhadhaafi Gosa Nyaata AadaaQayyaaf Qophaa'u	91
4.7.3.4 Uffannafi Gogaa Qayyaaf Barbaachisu	92
4.7.4 Faayidaa Boola Qayyaa	93
4.7.5 Ilaalcha Dubartoonni Qaaya Qaban	95
4.8 Wantoota Itti Fufinsa Ittifayyadama Meeshaalee Faaya Aadaa Dubartootaaf.....	96
BOQONNAA SHAN:GUDUUNFAAFI YABOO.....	98
5.1.Guduunfaa.....	98
5.2 Argannoo.....	101
5.3 Yaboo.....	102
Wabiilee	104
DABALEEWWAN.....	
DABALEE A: Gaafiiwwan Afgaaffi	
Dabalee B: Kutaa Odeeffannoo Namoota Ragaa Kennitootaa	
Dabalee C: Ibsa Walii Gala Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa	
Dabalee D: Ibsa suuraalee Qorannoo keessatti fudhataman	

Ibsa Suurawwanni

Suura 1: Yeroo dubartoonni faaya Torbii hidhatan	56
Suura 2 : Yeroo dubartiin faaya mataa fasasee godhatu	64
Suura 3: Yeroo dubartiin faaya mataa Diriifi Xibxiboo fayyadamtu	66
Suura 4. Dubra Gudurruu haddatte	70
Suura 5: Yeroo dubartiin faaya gurraa Cilciilee godhatu	72
Suura 6: Yeroo dubartiin faaya Mormaa Biriibisii godhatu	73
Suura 7: Yeroo dubartiin faaya mormaa Quboo godhatu	74
Suura 8: Yeroo dubartiin faaya moormaa Gohaa godhatu.....	75
Suura 9: Yeroo dubartiin faaya mataa Caammee godhatu	76
Suura 10: Yeroo dubartiin Faaya Harkaa Qaqallii godhatu.....	78
Suura 11: Meeshaaleen faaya harkaa Gummeefi Ximximmoo	79
Suura 12: Faaya lukaa Haalboo	80
Suura 13: Uffata dubartootaa haallu adda addaan faayame	81
Suura 14: Yeroo Dubartoonni Uffata Jiidhaa Uffaatan	83
Suura 15 : Suura Booraatti	93
Suura 16 : Xaxoo aduu keessatti kaa'ame	93

Axeereraa

Akkaataan ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa faayidaa adda addaa kan qabuudha. Kanuman walqabatee, hanga ammaatti qorannoon meeshaalee aadaa faaya dubartootaa irratti gadfageenya gaggeeffame bal'inaan hinjiru. Yeroo ammaa aadaa kun dubartoota Oromootiin dagatamuu haala dandaa'u keessa jira. Kanummarra ka'uun qorataan kun qaaccessa ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya Dubartootaa Oromoo Walloo ilaaluf murteesse. Kanuma bu'uureffachuudhaan daangaan qorannoon kanaa qaaccessa ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa ilaallatan haala qabatama Godina Addaa Saba Oromoo Walloo keessa aanaa Kamiseerratti kan xiyyeeffateedha. Kaayyoon ijoo qorannoo kanaa akkaataa ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa Ilaallata haala qabatama Godina Addaa Saba Oromoo Walloo Aanaa Kamisee keessatti argaman qaaccessun ibsuudha. Gama kanaan qorannoo walfakkiifi yaad-rimee haayyoota gama ittifayyadama meeshaalee aadaa wajjiin kan walitti dhufeenya qabannniis ilaalameera. Madda ragaawwan qorannoof kanaaf ta'uus kan qindaa'e hawaasa keessatti odeefkeennitoota dubartootaafi manguddootaa hubannoo akkaataa ittifayyadama Meeshaalee aadaa faaya dubartootaa beekan 10 irraa odeeffannoo funaanuun mala iddatteessuu eerummaati fayyadamuu mala qorannoo Akkamtaatti (qualitative) dhimma baheera. Akka waliigalaattis akkaataa ittifayyadama meeshaaleen aadaa faayaa dubartootaa aanaa Kamisee keessatti yeroo ammaa akka duraanii kan hinjiree ta'uufi dhaloota haaraayaatiin salphatti irraaffatamuu danda'uusa mul'isa. Akkasamus, faaya ammayyaan bakka baasumaa jirachuu isaanii akka argannoo qorannoo kanaattin mul'ateera. Argannoo qorannicha, keessatti tuqaman irratti hundaa'uun Ittifayyadama Meeshaalee Aadaa Faaya dubartootaa akka hinbadneef qaamni dhimmi ilaallatufi Biirron Aadaafi Turizimi Oromoo Walloo Kamisee aanolee godinicha keessatti argamanitti godambaa ijaaruun cinaatti gosa isaaniitiin qooduun qorannoo gadi fagoo irratti taasisuu barbaachisadha. Haaluma walfakkaatun ogeessota meeshaalee aadaa omishaanif deeggarsi barbaachisuu gama waajjira Intarepiraayisi Mayikiroo xixiqqaatiin taasisuun akka gabaatti dhiyeessannii madda galii argachuun gochuun aadaa iccittii miidhagina dubartoota Oromoo Walloo tahe kana badiirra hambisuun labata dhuufuuf osoo dabarsani ummaticha faana turuu danda'a.

Hiika Jechootaa

Jechoonni yookiin gaaleewwan armaan gadii qorannicha keessatti dhimma itti bahamaniiru. Haala galumsa bakka isaanii irratti hundaa’uun hiikni itti kan laatameedha.

Bantii	Dubrummaa
Boolla qayyaa	Boolla Qayyii itti aarfatamu
Burqumsaa	Nyaataa Aadaa Walloo
Cirfachuu	Rifeensa Mataa dhahachuu
Fakkoommii	Bakka bu’aa
Gaarayyuu	Hiriyaa dhiiraa/dubra
Gola	Dinqaa
Hirimaa	Qabatoo Dubraa
Iccittii	Dhoksa
Jila	Sirna kabaja ayyaanaa
Kalaalee	Gosa dhahanna rifeensa
Kutatani	Haaddatan
Malahoo	Gosa muka Qayyaaf oolu
Mi’ii	Aanaan reefu elmame
Milkii	Carraa
Naqaa	Guddisa
Ogafaan	Ogummaa afaanii
Qulfoo	Raawwi sirna cidhaan Booda
Qootii	Siinqee

Jechoota Gabaajee

Fkn.	Fakkeenyaaf
f.k.f	Kan kana fakkaatan
Ykn	Yookaan

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

Qorannoon gaggeeffamu tokko kaayyoo fi sababa mataa isaa qaba. Kana jechuunis qorannoo gaggeeffamuuf maaltu qabata akka ta'ee gaaffii kanaaf furmaata laachuuf galma bu'uureffachuun gaggeeffama. Kanuma irratti hundaa'uun qorannoon kunis boqonnaa kana keessatti qabxiilee kanneen akka seenduubee, ka'umsa qorannoo, kaayyoo qorannoo, barbaachisummaa qorannoo, daangaa qorannoo, hanqina qorannichaafi haala jireenya hawaasa naannoo qorannichaa walduraa duubaan kan of keessatti hammateedha.

1.1 Seenduuba Qo'annichaa

Ummanni Oromoo uummatoota Itoophiyaa keessaa kan aadaa, seenaa, duudhaa, amantiifi dhugeeffannoo mataa isaa qaba; saba bal'aa Afaan namoota hedduun dubbatamu kan qabudha. Mallattoo eenyummaa saba Oromoo kanneen ibsaanfi kan falaasama isaa calaqqisiisuu baayyee yoo ta'an, isaan keessaa ammoo, aadaan bakka guddaa qaba. Yaaduma kan ilaalchisee Dirribii (2009:16) yoo ibsu, "Ummanni Oromoo wantoota ittiin beekamu keessaa aadaafi amantaan isaa iddoo guddaa qaba" jedha. Aadaa hawaasa Oromoo bal'aa akkuma ta'e tajaajilifi hiikaan aadaa saba kana biratti qabaniis, nibal'aata. Itti dabaluun Looreet Tsaggaayee (1982:23) wabeeffachuun Warqinnaan (2008:III) aadaa yoo ibsu, "Aadaan mallattoo eenyummaa (Identity) saba tokkooti. Dhiigni nama keessattii akkuma lubbuu uumu, aadaan immoo saba keessatti lubbuu uuma. Namni dhiigaa hin qabne akkuma du'u, sabni aadaa hin qabne addunyaa kanarra ni bada."

Yaadni armaan olii akkuma ibsu aadaan mallattoo eenyummaa, burqaa qaroominaafi tokkummaa saba tokko kan ibsuu ta'ee, hawaasnifi aadaan kan addaan hinbane taa'u isaati. Aadaan sochii jiruufi jireenya saba tokko kan ibsuufi meeshaalee sabni sun ittifayyadamu irraa eegalee akkaataa sabni sun omishatu, bilcheeffatu, nyaatuu, uffatu, gammadu, gaddu, walbulchatu, waaqaffatuu mara ni ibsa. Gosoonni aadaa saba Oromoo keessa jiranis daanu yoo ta'an, isaan keessa haalli ittifayyadama meeshaalee aadaa isaa ijoodha. Innis kan kalaqamun ittifayyadamamu aadaa saba bu'uura godhachuun. Maalummaafi faayidaa meeshaan aadaa qaban ibsuuf karaalee xiinsammuu keessoofi irraa keessaa ilaaluu akka gaafatu barreessitoonni adda addaa ni ibsu.

Material culture is an inherent part of ourselves, of our own physical existence. Consider bodily ornaments, clothing, body modifications, hairstyles, but also glasses, microscopes or audiphones, who have become part of ourselves as sensory prostheses. It is not only our mind that is extended through things but our entire body. Material culture is used to think in both an explicit and in an implicit way Cognitive processes are distributed among people and things. As cultures vary, so do the particular relations between of individuals, groups and objects in any particular culture. (Henare A. 2007: 281)

Yaadni kun akka ibsuutti meeshaalee aadaa eenyummaasaba tokko ibsuuf baay'ee kan barbaachisu ta'ee qaama jireenya kenya ibsaanfi haftee uummataati. Aadaa uffanna, faaya qaama, rifeensa dhahachuun fuullewwa eenyummaa saba tokko mul'isuu yookaan dhaggeessisuu kan fayyadu yoo tahu innis, sammuu hawaasicha keessatti qofa kan argamu osoo hin ta'iin wantoota qaaman argaman wajjiin walqabsiisuun ergaafi hiikaaf kan dhaabbatanidha. Akkasumas, meeshaalee aadaa fayyadamun hiika karaa xinsammuu ofii kan sirritti ittin ibsamuudha. Meeshaalee aadaa yaada tokko tokkoo karaa kallittin ibsuuf iddoo guddaa qaba. Meeshaaleen aadaa qaroomina ammaa gama saayinsin mul'atuufis ka'umsa kan ta'eedha. Hawaasa keessatti hiikni meeshaalee aadaa adeemsa xinsammuu kan adda baafamu wantoota isaan bakka buufatan irratti hunda'a. Aadaan garaagarumma kan qabu nama namatti, hawaasa hawaasati wanta yaadufi hojjetu wajjiin walqabsiisuun kan ijaarameedha.

Sabni tokko meeshaalee faaya aadaa ittiin miidhage aadaafi eenyummaa isaa ibsaatu hiikaa, ilaalcha, kabaja mataa isaa akka qabachaa tureefi qabachaa jiruu seenaa isaarraa hubachuun ni danda'ama. Meeshaalee faaya aadaahaala qabataman kan tajaajilarra oolu ta'ee, gama aadaattiin eenyummaa saba ittiin ibsuuf faayada.

Kanuman walqabatee meeshaaleen faaya aadaa godina Oromiyaa adda addaa keessatti haala adda addaan kan argaman yoo ta'u, aadaa sabichaa ibsuu qofa osoo hin taane kanneen aadaafi seenaa hawaasa keessattii hiikaa, duudhaa, ilaalcha, seena, safuufi k.k.f ibsuuf faayidaa mataa isaa dandaa'e qaba. Sababni isaas, aadaa saba tokko kan inni of keessattii hin qabane waan hinjireef. Aadaan haala jiruufi jireenya hawaasa tokko keessatti kan eenyummaan isaani ittin ibsaamudha. Kanaaf aadaa yoo hiiknu kan inni ofkeessatti hinqabane hin jiru jedhama. Yaada kanan walqabateen Harris (2007:10) yoo

ibsu, “Culture taken in its wide ethnographic sense is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society. ”

Akka yaada armaan olii kanattii aadaa yoo bal’ifnee ilaallee waan walxaxaa qaama hunda kan haammatu beekumsa, amantaa, aartii, seera duudhaa, saafuu, dandeettiwwanifi amaloota gargaraa hawaasa keessatti ilma namaatiin fudhatanii argaman kan of keessaa qabuudha. Akkasumas, aadaan kan sabni uumatee hiikafi dhamsaa adda addaa qabachuun kan tajaajiluudha. Ardii kanarraa sabni meeshaalee aadaa hinqabne argachuun rakkisaadha. Kanaafuu hawaasni aadaa isaa ibsu ni qaba.

Sabni Oromoo aadaa ittin beekamu keessaa meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa duri kaase kan ittifayyadama ture yoo ta’u, keessatu sirna adda addaa keessatti meeshaan aadaa faaya dubartootaa hiikaa, eenyummaafi mallattoo kabaja dubartootaa kan mul’isuudha. Yaada kana ilaalchisee Dirribiin (2009:157) akka armaan gadiitti ibsa, “Dubartoonni Oromoo yeroo aangoo hawaasa hogannuu dhiraaf dabarsanii kennan mataa deebii aangoo isaan mirgaa Siinqee fi Qanafaa fudhataniiru. Kanaaf Siinqee fi Qanafaan mallattoo mirga dubartii kabachiisuf oolaniidha. Siinqeen seera garaagaara kan mirga dubartii kabachiisuf bahan mul’isuf dhugoomsu oolti. Murtii Oromoo keessaatti hayyichi Alangee yoo muru, bakkichi bookkuu yoo muru, dubartiin ammoo, siinqee muratii.”

Akkuma yaadni armaan olii kun ibsuutti aadaa Oromoo keessa meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa kan uummanni Oromoo waggoota dheeraaf ittiin faayadama ture yoo tahu, meeshaaleen kunnen ammoo, kabaja bakka guddaa dubartoonni qaban kan mul’isuudha. Haata’u malee, biyyaa keenya keessatti yeroo dheeraaf dagaagee kan ture sirni bittaa Habashaa dabaree dabareedhaan sirna kanatti itti waljijjiira turan, aadaa saba tokko qofa olkaasuun seenaa, aadaafi hambaa saba Oromoo mancaasuu; duulaa eenyummaa isaa baleessuf dhiibbaa waggoota dheeraa osoo walirraa hincitiin isarra gahaa tureefi rakkoolee gama siyaasa, amantiin, dinagdeefi ammayyummaa wajjin waliin walqabateen aadaa Oromoo heddu isaa dagatamaa dhufeera. Dagatamaa dhufa aadaa Oromoorratti ture kan hambisuuf ammoo, qabsoo ummanni Oromoo Oromummaa isaaf kan taasisan ture yoo tahu, yaada kan ilaalchisee Pirofeesar Asaffa (2007:12) haala armaan gadittin kaa’a.

Oromummaa enables Oromos to retrieve their cultural memories, assess the consequences of Ethiopian colonialism, give voice to their collective grievansces, mobilize diverse cultural resources, inter link Oromo personal, interpersonal and collective (national) relationships, and assists in the development of Oromo-centric political strategies and tactics that can mobilize the nation for collective action empowering the People for liberation.

Akka yaadni armaan olii kun ibsuutti ummanni Oromoo aadaa waggoota dheeraaf itti faayadama tureerratti yeroo dheeraaf kan dagaagee sirni gitaa bittaa Habashaa aadaa saba Oromoo mancaasuu duulaa eenyummaa isaa baleessuf dhiibbaa waggoota dheeraa osoo walirraa hincitiin irraa gahaa ture jala dhabaachuuni Oromoonni akka humna jiddu gala mormii ijaaratani hanga tokko kan badi jala oolchaniidha. Hoggantoonni Sirni Habashaa seeraa, aadaa, afaaniifi amantii ummata Oromoo barbadeessudhaaf jaarraa tokkoo ol tattaaffii yoo godhaniyyuu, jabina ummata keenyatiin hanga tokko manca'ina irraa hafuu danda'us sabni Oromoo Walloo dur lafa bal'aa qabatee ture yeroo ammaa maqaa isaan lafti qoftii akka wamammuu ta'ee jira. Fakkeenya lafa biyyaa maqaa Oromoo qabatan keessa murasni, Marsaa, Waacalee, Harbuu, Konbolchaa, Waldayaa, Dassee, Urgeessaa, Warra Qalluu, Warra Baabboo, warra Iluu, Raayyaafi k.k.f hanga ammaa dachee maqaa Oromootiin yaa moggaafaman malee sabni Afaan Oromoo dubbattu kan hin jireedha. Yaadumaa kan ilaalchisee Dirribiin (2009 :422) Bara Gadaa Mul'ataa (1587-1594) keessatti duulla eenyumma sabni Oromoo taasisee yoo ibsu,

Bara Gadaa Mul'ataa Walloon hedduu hin duulle. Yeroo lama qofaa Gondarittii duulee deebi'ee qubate. Mul'ataa Maccaafi Tuulamaa garuu, duula isaa itti fufe. Bifa loolaa geeddaree Amaara karaa irratti gaadee ajjeesuu jalqabe. Garaa gidduufi saqa dhiphoo ta'an gidduutti eegee Amaara ajjeesse, faacha/mirgoo murachuu jalqabe. Bakka Fardaa isaaf mijatu Goojjamiifi Gondar keessa gulufee qabatee, basha'ee achi taa'e. Amaarri dadhabnaan araarfachuu jalqabe. Suuta suuta walitti makamuu calqaban. Walitti makamuu kanatu akka Oromoon Gondariifi Goojjam jiru Afaan Oromoo irraanfatee Afaan Amaaraa dubbatu taasise.

Yaadni armaan oliirra akka hubachuun danda'amutti Oromoo Walloo keessa saba badii kan jala oolan keessa Oromoo Walloo kamisee tokko. Sabni kunis aadaa mataa isaa danda'e kan qabu yoo tahu kana keessa ammo meeshaalee fayaa aadaa dubartoonni eenyummaa isaani ittin ibsaachufi uumamaan bareedina isaan eeggachuuf haala adda addaatiin ittidhimma bahu. Dubartoonni Oromoo durii miidhagina qaama isaanii

eegufsaamunaa ta'ee, dibata garaagaraa osoo hin fayyadamni qaamota isaanii miidhagisuuf gosoota meeshaalee aadaa faaya fi qayyaa aarfachuun kan itti tajaajilamaniidha. Meeshaaleen faaya aadaa kabaja dubartootaf kenname ibsuuf kan tajaajilan keessa isaa tokkoodha.

Gosoonni meeshaalee faaya aadaa yeroo ammaa keessa jiraannuu kanaatti maalummaa Oromoo ibsan, haalli ittifayyadama isaa hawaasicha keessatti faayidaa, ergaafi hiika maaliif akka dhaabbatan dagatamuu bira darbee akka aadaa boodatti hafaatti lakkaa'amaa jira. Yeroo bara durii meeshaaleen aadaa Oromoo keessaa meeshaaleen faaya dubartoota jireenya dubartoota keessa kan addaa hinbanne kan ture sababaa ilaalcha, siyaasan, amantiiwwanfi ammayyummaa biyya alaatiin bakka buusuun harkaa balleessuuf itti duulamaa isaa haalli keessa jiru ni mirkanneessa.

Sababaa kanaaf deebisanii ijaaruuf aadaa, duudhaa, amantii, dhugeffanno, dur ture kanarratti qorannoo geggeessuun ifaa baasuun barbaachisaa waan ta'eef, fuulleffannaan qoratichaas qaaccessa itti fayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa ilaallatan hala qabatama Godina Addaa Saba Oromoo walloo Aanaa Kamisee sakatta'uuf murteesse.

1.2 Ka'umsa Qo'annichaa

Aadaan seera, adeemsaafi haala ittiin raawwatamu qaba. Isaan kana keessaa aadaa dubartoonni eenyummaa isaanii, miidhaginaafi kabaja isaanii ittiin eegan isaa tokkodha. Miidhaginaafi kabajni dubartootaf kanname kan ibsuuf tajaajilu meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa hawaasa Oromoo biratti baay'ee beekamaadha. Innis duudhaa, kabaja, ergaa, hiikafi faayidaa guddaa akka qabatutti aadaa isaan bu'uura godhachuun kan kalaqeedha. Dabalataanis, meeshaaleen aadaa dubartoota dubartoonni iittifayyadaman ergaa, hiikaa, adeemsaafi tajaajila adda addaa qabaachuu isaa hubanna. Akka Alamaayyoon, (2007:222) jedhutti “Kallachi ulfina dhiirri qabu kan bakka bu'u yoo ta'u; Caaccuun ammoo, kan dubartiin qabduun iftooma,” jedha.

Akka yaada kanatti meeshaan ulfoo kallachi ulfina dhiiraafi caaccuun immoo, kabajaa dubartiitif kan olaniidha. Meeshaaleen faaya aadaa dubartootaas haala hiika qabun sirna adda addaa keessatti naannoo Oromiyaa bakka addaa addaatti kan itti dhimmaa bahamuudha. Haalli ittifayyadama meeshaalee faaya kunis akkasuman osoo hintaane

hiikafi faayidaa adda addaa kan qabuudha.Yeroo ammaa ammayyummaa wajiin walqabatee aadaa kun dubartoota Oromootiin dagatamaa kan dandaa'udha. Kanuman walqabatee, hanga ammaatti qorannoon bifa kamiyyuu meeshaalee faaya aadaa dubartootaa irratti gadfageenyaan gaggeeffame baay'inaan argachuun rakkisaadha. Kanaaf, qorannoon kun ittifayyadama meeshaalee faaya aadaa dubartootaa maal maalfaa akka ta'an, haala kamin tajaajilarra akka oolan, yeroo kam akka ittifayyadamani, maalirra akka hojjetaman, sadarkaa umrii dubaroota kamiin akka itti dhimma bahamu, qaama kamiirraa akka godhataman, kenna eenyu akka isaani kennuu, faayidaa isaan qabaniifi ergaa isaan dabarsan gadi fageenyaan xiinxaluun ifa godha.

Qorannoon kun kan irrattii xiyyeeffatu bulchiinsa naannoo Amaaraatti sabni hambaa saba Oromoo Walloo bal'aa kan ture keessaa tokko Oromoo Walloo Kamiseerratti. Godina Addaa Saba Oromoo Walloo Kamisee jala jiran keessaa ammoo, aanaan kamisee tokko yoo taatu, ummanni naannoo kana aadaa baayyee miidhagaafi aadaa bal'aa qaba. Keessatu akka aanaa kanaatti miidhagina dubartoota wajjin walqabsiisun akka biyyaatti kuusaa barreedina kan taate barreedu Walloo jedhamuun beekamu. Iccittiin miidhaginaa dubartoota kanaaf bu'uura kan ta'e ammoo, ittifayyadama meeshaaleen faaya aadaaiddoo guddaa kan qabuudha. Haala qabatamaa yeroo ammaa keessa jiru yoo ilaallus ittifayyadamni meeshaalee aadaa faaya dubartootaa kan ammayyaa babal'achaa dhufus uummanni aanaa kanaa yeroo ammaa kana bifa adda addaan kan itti dhimma bahuu ni mul'ata.

Meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa kunniin yeroo ammaa kana gosoonnni isaa kam kam akka ta'an, maaliif akka dhaabbatan, hiika maalii akka qaban, sadarka umrii kamitti akka ittifayyadaman, akkamitti akka itti fayyadaman, qaama kamiirratti akka godhatamu, akkaataa kamiin akka ittifayyadaman sirritti adda ba'ee hinbeekamu. Kana malees, gaatii ummanni Oromoo dur meeshaalee faaya aadaa kennu yeroo ammaa kennamaafi hinjiru. Keessatu, yeroo ammaa kana sirna adda addaattii keessatti meeshaalee faaya aadaatti dubartoonni ittifayyadaman akka aadaa boodatti hafaatti fudhatama jira. Sababaa kanaaf dubartoota Oromoo murasaan kan dagatamaa jirudha. Haa ta'u malee, dhalaonni si'anaa kanneen saboonummaatti amanaan meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa kan ittifayyadaman jiratanis maal maal akka ta'aniifi aadaa kunniin immoo, tokko tokkoon isaanii hiikaafi faayidaa akkam akka qaban gadi fageenyaan hinbeekani.

Godina sanattis sababa babal'achuu meeshaalee faaya ammayyaattin kan ka'e aadaan kunniin dhabamsiifamaa jiru. Kanarraa ka'uudhaan qorataan gaaffilee qorannoo kanaa gaditti deebii argachuu qaban jechuun murteesse.

1.3 Gaaffilee Qorannichaa

Qorataan gaaffilee qorannoo kanaa gaditti deebii argachuu qaban jechuun murteesse kanneen armaan gaditti. Isaanis:-

1. Meeshaalee aadaa faaya dubartoonni ittifayyadamanifi wantoonni miidhagina isaan wajjin walqabatan maal maal fa'a?
2. Meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa qaama kam irraatti godhatama?
3. Meeshaaleen aadaa fayyaa dubartootaa maalirra hojjetamu?
4. Meeshaalee aadaa faaya dubartootaa sadarka umrii kamiini, yeroo kamittifi faayidaa maalif itti dhimma bahama?
5. Haala ittifufinsa meeshaalee aadaa faaya dubartootaa kan gufuu ta'an maal fa'a?

1.4 Kaayyoo Qorannichaa

1.4.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa akkaataa Ittifayyadama Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa Ilaallatan Haala Qabatama Godina Addaa Saba Walloo Aanaa Kamisee Qaaccessuun ibsuudha.

1.4.2 Kaayyoo Gooree

kaayyoowwan gooree qorannoo kana armaan gadiiti. Isaanis:

- ❖ Gosootaa Meeshaalee aadaa faaya dubartootaafi wantootaa miidhagina dubartootaa wajjin walqabatan maal akka ta'an adda baasa.
- ❖ Meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa qaama kam irraatti akka godhatamufi maalirra akka hojjetamu addaa baasa.
- ❖ Meeshaalee aadaa faaya sadarka umrii dubartoota kamitti, yeroo kamittifi faayidaa maali itti dhimma akka bahamu addaa baasu ibsaa.

- ❖ Haala ittifufinsa ittifayyadaman meeshaalee faaya dubartootaaf kanneen gufuu ta'an addaa baasuun kaa'a.

1.5 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun qaaccessa ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa irratti xiyyeeffata. Argamteen qorannoo geggeeffame kanarraa argamus, ittifayyadama gosoota meeshaalee aadaa faaya dubartootaa aanichaa waliin walqabatee jiru ifa gochuu bira darbee sadarkaa ittifayyadamni inni irra jiru ni'addeessa. Dabalataanis faayidaa meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa qabu maal maal akka ta'an, qaama kam kamirratti akka godhatan, dubartoonni umriin isaan kamirra akka itti gargaaraman, meeshaalee fayyaa eenyu akkaa isanii kennu, miidhigina isaani eegachuuf maal fa'atti akka dhimma bahaniifi uffannii aadaa dubartoota akkamitti akka fayyamu qabu ni ibsa. Itti dabalun sadarkaa ittifayyadamni meeshaalee aadaa faaya dubartootaa irraa jiru hubannoo kenna. Dhumarrattis, namoota dhimma kanarratti qorannoo gadfageenyaa geggeessuu barbaadaniifis karaa saaqa.

1.6 Daangaa Qorannichaa

Dhimmi qorannoon kun irratti gaggeefamu dhimma xiyyeeffannoon guddaan kennamuufi qabu waan ta'eef, Aanaalee Godinaa saba Oromoo walloo kamisee keessa jiran mara keessatti geggeessuun bu'aa argamu mul'isan faayida olaanaa qaba ture. Kana gochuuf garuu yeroo dheeraa, horii guddaafi humna namaa guddaa waan gaafatuuf, qorannoon kun kan adeemsiifamu Godina addaa Saba Oromoo Walloo Kamisee keessaa Aanaa Kamiseerratti daangeefame yaada bu'uura qaccessa ittifayyadama meeshaalee aadaa faayaa dubartootaa kan ilaalatuudha. Mata duree kana jalattis meeshaalee faayni aadaa dubartoota maal akka ta'an, qaama kam kamirratti akka ittifayyadaman, maalirra akka hojjetaman, sadarkaa umrii kamitti akka itti fayyadaman, uffannaafi akkaataa faayama isaa, faayida inni dubartootaaf mul'isuu, hiika maalif akka dhaabbatan kan itti xiinxalamuudha. Walumaagalatti meeshaalee aadaa faayaa dubartootaa aanaa kana keessatti jiru faayidaa maal akka qaban, dubartoonni yoom yoom akka gargaaraman, meeshaaleen aadaa faaya maalirra akka hojjetamaniifi akkaataa ittifayyadama isaa wajjin tokko tokkoon kan xiinxalameera.

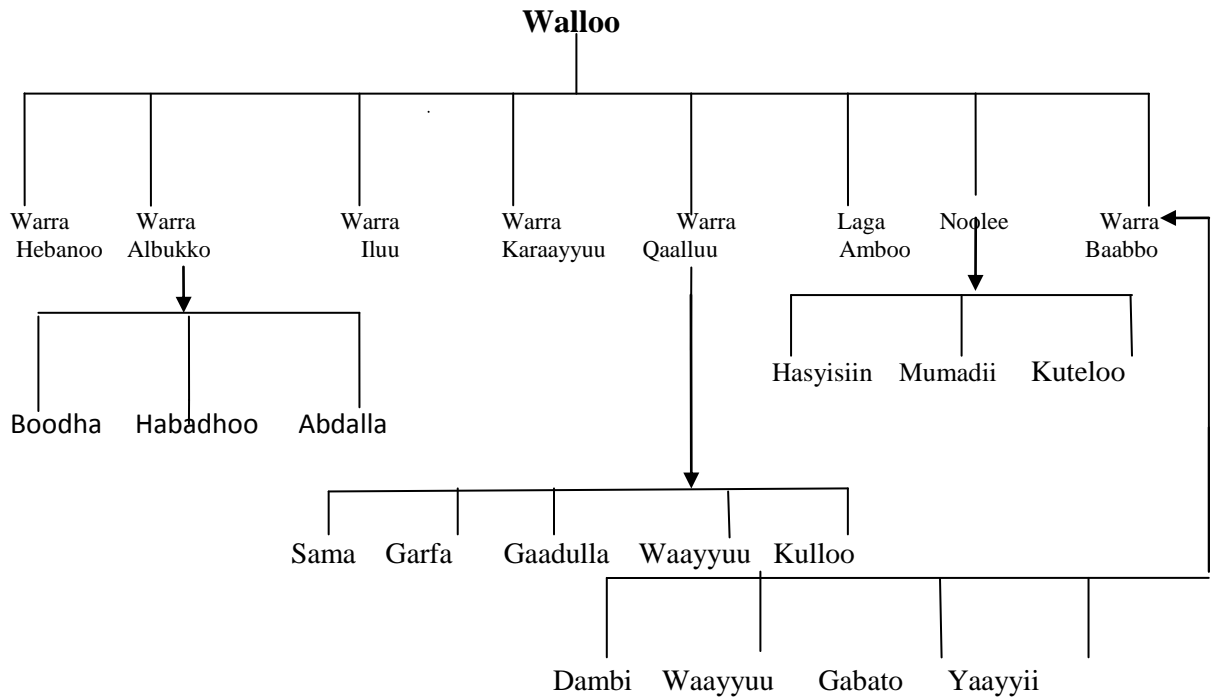
1.7 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun yeroo geggeeffamutti keessatti waantonni akka hanqinaatti mul'atan muraasni jiru. Hanqina isa jalqaba qorannoowwan kanaan dura bal'inaan dhimma qaaccessa ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaarratti hojjetaman bal'inaan hojjetamanis irra caalaan isaanii manneen kitaaba keessaatti waan baay'innaan hin mul'anneef argachuu rakkisaa ta'uudha. Rakkoon inni lammaffaan ammoo, dubartoonni aanicha keessatti dhimma kana beekan jedhamanis, hedduun isaanii sababaa gadfageenyan ittifayyadama meeshaalee faaya aadaa hubannoo hinqabneef odeeffannoo bilchaataa sirriitti kennuuf fedha dhabu. Haata'u malee, tattaaffii qorataan taasisaan namoota aadichaa sirriitti beekan eeyyafachuun ragaaleen barbaachisoo ta'an funaanamanii qorannoon kun galma ga'uu danda'eera. Haaluma walfakkatun namoota odeeffannoo gama kanaan kennu danda'an hamma danda'ametti yeroo fudhachuun namoota aadaa isaaniitti boonaniifi ammallee meeshaalee aadaa faayaa dubartootaa ittifayyadama isaan beekan barbaaduun odeeffannoon akka funaanamu ta'eera.

1.8 Qubsuma Hawaasa Naannoo Qorannichaa

Aanaa kamisee keessa uummattoota jiran keessaa dhibeentan 94.5% uummata Oromoo yoo ta'an, afaan hojii isaanii Afaan Oromooti. Akkasumas, uummatni Amaaraa, Argobaa, Afaari fi kanneen biroo ammoo dhibeentaa 5.5% kan ta'aniidha. Saboonni Oromoo hintaane kunis hedduun isaani Afaan Amaaraatti gargaaramu. Yeroo ammaa Walloo jedhame gosti beekamu jabaatee kan dubbifamu osoo hin taane, 'Waloo' jedhamee akka dubbifama yookaan waamamaa akka ture, odeeffannoon maanguddoo warra Qaallu kennan irraa nihubatama.

Walloon qabiyyee gosoota torban Wallooti. Maqaa gosoota torbanii kanaan kan moggaameedha. Hidda dhaloota gosa Oromoon Walloorratti ragaalee adda addaa kan jiru yoo ta’u, manguddoonni walloo eebbaafi dhaadannooratti walloo mana torba akka ta’e mirkaneessuu. Yaaduma kana ilaalchisee Alamaayyoo Hayleefi kawwaan (1998 : 273-74)

Caatoo 1. Hidda Latinsa Oromoo Walloo

Akkuma caatoo armaan olitti ragaan ibsuutti hiddi latinsaa saba Oromoo Walloo kan tahan Warra Buukkoo, Warra Qaalluu, Warra Noolee, warra Baabboodha. Manguddoon Walloo yoo waaqa kadhatan Waaqa shanan Qaalluu majan, Waaqa Afran Warra Baabboo majan, Waaqa Saglan Waacaalee jedhanii fixatu.

Hawaasni Oromoo aanaa Kamisee keessa jiraatu akkuma hawaasa aanolee biraa keessa jiraatuu ilaalcha, amantaafi aadaa akkasumas, barsiifata, meeshaalee aadaa, aartiiwwan garaagaraafi duudhaa kan dhalootaa dhalootatti darbaa dhufe qaba. Dabalataanis, hawaasa sana keessatti dubartoonni, kabajaa dubartummaa ta’u isaan kan ibsaan meeshaalee faayaa aadaatti dhimma bahuun aadaa ibsaachuun cinaatti eenyummaa isaanittif mirgaa isaan ibsuun ergaa guddaa kan dabarsuu hedduu qabu.

Argamnii aanaan kan karaa kaaban Aanaa Dawwee Haaraatiin, karaa bahaa Aanaa Arxumaa Fursii, karaa dhihaan Aanaa Dawaa Caffaatiiniifi karaa kibba bahaa Aanaa Anitsokiyaa Gamzaa daangeffamettee argamti. Haalli teessuma lafa aanichaa irra caalaan isaa gaaraa (60%) bu'aa ba'i (23%) dirree (9%) gammoojjiin (8%) qabdi.

Furtuu: Kartaa Godina Addaa saba Oromoo Walloo keessaa Aanaa Kamisee
(physical and socio-economic profile of 180 Districts of Oromia Zonal map, 1984)

Aanichii kun iddoowwan hawwata turizimii keessatti mul'atan kanneen akka, lafa gabaa Kamisee, Odaa guddaa Kamisee, allaattiin adda addaa, bineensota kannen akka warrabeessa, qamalee, qeerransaafi jaldeessi darbee darbee akka naannoo kanatti argaman ragaan waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa kamisee lafa kaa'a.

1.9 Haala Jireenyaa Hawaasa Naannoo Qorannichaa

Qorannoon kun kan irratti geggeffame godina saba Oromoo Walloo kamisee jiran keessaa Aanaan Kamiseerrati. Aanaan kun akka aanaatti kan hundeeffamte bara 1986 A.L.I akka ta'e, Godinnichaa keessatti Afaan Oromoo akka afaan hojiifi afaan barnootaa ta'ee kan tajaajiluu yoo ta'u, aanaan kun mana barumsaa sadarkaa 1^{ffaa} shan, mana barumsaa sadarkaa 2^{ffaa} (9-10) tokko, mana barumsaa qophaa'inaa (11-12) tokko Koolleejji Barsiistoota tokkoofi Koolleejjii Ogummaafi Teekniikaa tokko qabdi. Mana yaalaa ilaalchisees kellaa fayyaa jaha, buufata fayyaa tokkoofi Hospiitalaa tokko kan qabdudha. Haallii qilleensa aanattiin kana baddaa, badda-dareefi gammoojjii of keessaa qabdi. Haaluma kanaan, baddaan 12.5%, badda-dareen 50% fi gammoojjiin 37.5% yoo ta'u, lafti aanittiin qabdu hektaaraan yoo shallagamu bal'inni lafa Aanichaa 42421.037 ta'a. Kana keessaa lafti qonnaa heektaara 26291.125, lafti dheedicha heektaara 16028.345 yoo ta'u kan hafee ammoo, heektara 101.567 lafa gaaraati. Hawaasni aanichaa bal'inaan qonnaafi horii horsiisuudhaan jiraata. Baay'iin uummataa aanaa kana keessa jiraatu 599,640 akka ta'e lakkoofsi uummata bara 2001 adeemsisafame ni ibsa. Hawaasni aanichaa amantaa kanneen akka Muslimaa, Ortodoksii, Pirotestaantiifi Waaqeffataa kan jira yoo ta'an, irraa jireessa amantii muslimaa akka hordofan.

Aanaa Kamisee Aanaalee torban godina saba Oromoo Wallootti argaman keessaa tokkodha. Fageenyii magaalaa Finfinneerraa qabdu gara bahaattiikm 325, yoo ta'u, magaalaa gudditti godina saba Oromoo Wallooti. Aanaan kun gandoota magaalaa jahafi bulchiinsa magaala tokko kan qabdu yommuu taatu, irra caalaan uummata aanichaa lafa qotuufi loon horsiisan kan jiraatan dhibeentaa (95%) hojjatoota mootummaafi kanneen biroo ammoo dhibeentaa (5%) kan qabdudha. Barruu Waajjira sabqunnamti Magaalaa Kamisee (2005:6).

Sabni Oromoo Walloo aadaa baayyee itti boonaan keessa aadaan fuudhafi heerumaa Oromoo walloo kan namatti tolu.

1.9.1 Sirna Aadaa Fuudhafi Heerumaa Hawaasa Naannoo Qorannichaa

Godina saba Oromoo kamisee keessatti aadaa hedduu boonsafi kan namatti tolu keessaa aadaa fuudhaafi heerumaa gosa adda addaa qabu. Sirni fuudhafi heerumaa hawaasa kana

adeemsa keessa darbu qaba. Gosawwan fuudhaafi heruuma uummata aanaa kana keessatti argaman hedduu jiran, saanis:- kaadhimannaa, butii, dhaala, aseennaa, hawwaadiifika. Kanneen ta'aniidha. Kanneen keessa sirna fuudhafi heerumaa kan uummanni aanaa kana yeroo hunda ittifayyadamu kaadhimatanii fuudhu yoo ta'u, kaadhimannaa fedhii maatii akkasumas, fedhii mucaafi intalaa irratti kan hundaa'eedha. Sirna kana keessatti adeemsaaleen walitti dhufeenyaa jaarsoliin suuta suutaan kan ijaaramuudha. Matiin warra lamaanii osoo ijoollee isaanii gaa'ilaaf hin ga'in firooma dabaluu yoo barbaadan kan taasisan ta'uusi dandaa'a. Abdulsalaam (2004:20).

Adeemsi raawwi isaas kana nama hawwatu yoo ta'u, adeemsi kaadhimannaa keessa darbuu haala armaan gadittiin ta'a.

1.9.1.1 Adeemsa Kaadhimatanni Fuudhuu

Mucaafuudha gahee tokkoo dubraa isaaf taatu iddoo gabaatii yookaan bakka qoraan cabsituu akkasumas, iddoo sirna qulfoofi taphaachisaa gaarayyuuitti ilaalachuun kan isaa taatu yoo murteesse warraa isaatti intalaa abbaluu natti fuudhaa jedhe gaafata. Sanaan booda warri gurbaas fedhii ilmaa isaan guutuufi jaarsumma ergaachuu yoo maatiin intalaa fedhii itti qabatan wali galu. Jalqabarraatti maatiin gama intaalaafi dhiiraa ergaa walii galanni boodaa yeroo sirnaa cidhaa itti gaggeeffamu murteefama. Akkuma guyyaan cidhaa dhiyaacha dhufeen dargagoota waahilaa gama warraa gurbaatin ta'aan hojii sirna cidhaa milkeessu hirmaatanii hojjetuu.

Guyyaa qophiin ga'eelaa jalqabe kaassee gachana batama. Gachana kana kan batuu ammoo, mucaa fira isaa yookaan mucaa umriin isaa isa fuudhu waliin tokko ta'eedha. Namni umriin isa waliin tokko ta'u, yoo hin jiree ammoo, ijoollota umrii dargaguummafi dhihaatan keessa tokko filachuun ta'uu danda'a. Gachana bachuun immoo, hiika kabaja hiriyyummaafi gootummaa saba Oromoo Walloo ibsuuf waan ta'eef, namni gachana baatu nama hojirraatti laafee aalangee tumu danda'a. Yeroo sirna cidhaa kana keessa sirnoonni jiran kannen akka sirna kenna kennuu, sirna qeensa qooraafi sirna qulfoo yoo ta'an isaan kannen haala armaan gadittiin gaggeefamu.

1.9.1.2 Sirna Kenna Kennuu

Haala raawwi qophii sirna cidhaa keessa darbee guyyaa cidhaa yoo ga'e jilii gama mana warraa dubraa osoo hin deemni duraa mana iddoo qophaa'e keessatti nyaanni ni kennamaf. Nyaatnis kenname erga nyaatamee dhugamee booda daassii keessatti itileen ni afama. Itillee sana irratti uffatti irra afamaa. Uffatti itillee sanarra bu'ee qarshii ummata birri laatamuu kan irratti walitti qabamuudha. Akkataa qarshii itti sassaban sun seera mataa isaa kan qabuudha. Hangi qarshichaa abba kaffalee waliin hin galmaa'uu. Mannicha keessa yookaan daasicha keessa namoota jiran keessa tokko ol ka'ee warrota qarshii kafallaan harka fuchuudhaan sagalee isa ol kaassuun hundumtu akka dhaga'aan gochuun abbaluun qarshii hanganaa kanfalera jedhee uffata itillee sanarra bu'ee irra buusa. Sanan booda jalqaba irratti abbaan ilmicha fi firoonni isa itti fufu.

Sagantaa kenna kana irratti misirichii akka do'aatatti ilaalla. Yeroon sun akka yeroo kennaatti wanta ilaallamuuf akkaataan isa yookaan sadarkaan isa qarshii kennajedhamuun beekama. Sirna kenna qarshii irratti qarshiin argamee sun ida'amni isa ummataatti hin himamuu. Sirni kenna kennuu sun ergaa raawwate booda, abbaan muucicha fi firooni isaa kan biroon ammoo, qarshiichi huccuu inni walitti qabamee walin marrun gara manatti gallu. Kana booda uumatichaf nyaataafi dhugatiin nidhihaataf ni nyaatama ni dhugamaa taphinii itti fufaa. Guyyuma kanatti hatattaman sa'aa shan kessaa firoota shammara keessa jarsoolin biyya lamatuu gara mana dhiraa ergamu.

Jarsoolin biyyaa sun amamoota fudhatani kan deeman yemmu ta'uu, qofa isanitti manni tokkoo isaniifi kennamee itti kessuma'uu. Warrota kessumessan kessa dhirii tokko ramaadame taphoota adda addaa taphachisa fi mari'achaa turu. Kenna sana booda, Amamootni ergaa kessumahu isanii baraani booda, sa'aan nugadhisaa hin gallaa jechuun ammootnii ni gafatuu. Sa'aa walfakkatuun mana ishii heruumtetii serri kenna hin gaggefama hata'uu malee, kan mana isa ishee kadhimteera sun kennan yemmu kennamuu mana isaaf qopha'ee kessa tessee hin ilaaltuu kennan kennamu sun akka isa mana ishii kaadhimatee hin bayyatuu, maalif yoo jedhamee isaan warrota kessuuma simmatan yemmu ta'aanfirii dhihoo ammoo qarshii caalaa wanta qalmaaf qopha'aan kan akka sa'aa, sangaa, re'ee, hoolaafi k.k.f sababa kenaniifi.

Akka jalqaba irrattii ilaluuf yalleeti firootnii warra isa kadhimatuu sun qarshii qabatee gara mana ishii kadhimatee dhaquu wanta irra jiruuf kennan jiruu qarshii irrattii kan xiyyefatedha. (Waaqgaarii Yaadataa Ebla 30/2008)

1.9.1.3 Seera Qeensa Muraa

Firootni kadhimichaa sa'aati isaan mana ishii kaadhiimamtee ga'aan yaduun sirni qeensa muraa raawatama. Gara mana ishii kaadhiimamtee ga'uun kan isaan irra jiraatu ganama sa'aa tokkoodha. Manni ishii kaadhiimamtee fagoo yoo ta'e, sirni qeensa muraa dafe gara barii raawatama. Kan fudhuu sun Alanga quba keessa baafachuun, ebboo harkaan qabachuun laphee isaati hirkachisuun mana ba'aa. Morma isaa ol obboleessa abba isaatiin gaachanii ni qabatamaaf.

Kanaan booda, gaafa achii ga'aan itileen ni afamaa, dubartonii naanna'aanii eebbisun haaluma kanaan 'Hohosalaam Allah' jechaa jedhuun dinqisifanna isaanii dhiheessu. 'Salaam Allah' jechuun Arabiifa yammuu ta'uu, nagaan 'Nabiyyuu Mohaammed' isaan irratti haa ta'uu jechuudha. Jechaa Afaan Araabaa amantii Islaama kan itti fayyadamanidha. Haarmoleen umriin deeman cidhichii kan milkaa'ee ta'uu ni beeksisuu. Harmeen isaas, dubartoota waliin anan okoleedhaan akkasumas, marqaa qabataniis misiroo waliin teessii. Jalqaba irratti marqaa Ananii keessa buustii, kanaan booda marqaa ishii fudhuudhaan quba miila mucicha diibdii ykn ni jiiisti. Achiin booda qoortudhaan ammoo, qeensa miila isaa miirga qoortii ittima fufuudhaan ammoo, qeensa miila bitta isaa ni qoortii. Haa ta'uu malee, qeensii isa kan kanaan dura qorameefi gaafa guyya sana kan hin guddane yoo ta'e, harmeen isa Annan marqaan tuqani miila muciiha tuqsiisuun Aadaa hin haafnedha. Guyyaa kana 'Nashiida' duubartooniini jedhu.

Jaalonni misirootis Hohoo salaam Allah jechuun bakka sana bareechu. Sirni qoora qeensa kun dhiirsicha qofaaf osoo hin ta'iin ishii guuftadhaan agugdee Qaamisii adii uffatee xiilatii diimaan kan itti baay'ate shirixii washashamajedhamuu maraxuu yookaan guuftaa irrattii ni uffatii. Akkuma mucaa isa dhiira ishii kaadhiimamteefis sirbii sirbama qeensii ishii ni qorama. Kunis ammoo qeensa qooraa jedhama. (Ahmad Indriisi Caamsaa 12/2008).

1.9.1.4 Sirna Qulfoo

Sirni qulfoo kutaa fuudhaafi heeruma Oromoota Wolloo keessaa isa tokko yoo ta’u, innis gadaa dagaagina dhaloota ilma namaa tokko irraa gama isa itti aanutti ykn ijoollummaa irraa gara dargaggummaatti darbuun kutaa jireenya haaraa kanaaf gala isa barbaachisu itti guduunfatu, muxannoo bulmaataa ittiin gonfatu, hirma guddina ilma namaa ittiin jabeeffatuudha. Akkasumas, gama misirriittin yoo ilaallu immoo, qulfoon sirna Aadaa jiruuf jireenya hawaasaa ittiin leenjitu, akkaataa keessummaan ittiin simatamu kan itti barattu, keessumummaan ishii saalfiifi kophummaan osoo itti hin dhaga’amin mukaa’uun alatti hawaasa misirrichatti, firootaafi hiriyyoota isaatiin wal bartu qabeenya isaanii akka itti qabattu kan ittiin leenijitu sirna bulmaata aadaa Oromootti sirna gadaati. Kanas Oromooni afoolan yoo ibsan:-

Dachi qonna qotuun amaajii keessaa
Niitii adabachuun qulfoo keessaa

Kana jechun yeroon kun murteessaa ta’uu isaa baatii qonnaatiin wal bira qabuun bu’aa qulfoo ibsu. Qulfoon gama biraatiin yoo ilaalamu mana misirroonni lamaan oggaa wal fuudhan keessatti galan ta’ee kan ijaarsi ishii ijaarsa manneeti biroo irraa adda taateefi qabeen isii geengoo dhumdhuma jahatiin ijaaramuun walakkaan isaa gobeensaan kutaa lamatti adda baafamuun ijaaramuudha. Hulaan isaas hamma qulfoon raawwatutti gadi jedhamee darbama kunis kan agarsiisu kanaan booda gara dullummaa, guddinaa fi mana qabachuu isaa calaaqisiisa.

Walumaagalatti maalummaan qulfoo kan armaan olitti ibsame bu’aa yookaan qabee leenjii sirnichaas ta’ee haala ijaarsa manichaa irrattis kan hundaa’u kan wal hindhabneefi hikni tokkummaa isaan kan cimsuudha. Hirmaattonni sirnichaas firumman, oollummaanfi hiriyyoota baay’ee dhihoo ta’an gidduutti kan raawwatamuudha. Akkasumas, ijoolleen umriin isaanii waggaa kudhanii gadii manaa moggaasa jedhuun dhiirarraa nama tokko dubartii irraa immoo, ayyaantuutokko hanga sadi hirmaattota qulfoo ta’uun qabamu. Miseensi sirnichaas miseensummaa isaanii kan itti beekan yookaan kan adda ba’an gaafa qeensa muraati. Adeemsi isaas guyyaa kanatti kuuliin doqqosamee qophaa’ee badhaasaatti hiriyyaa dhihoo isaatti kennamuun innis qubaan tuqachuun kuulii sana adda irratti tuqa. Kunis, Miseensa ta’uu isaa dhugoomsa. Gama biraatiin ‘waamichi Naarjii’ banaa jechuun warri misirrichaa marqaa marquun keessummoota waaman guyyaa kana

qaamni argame hundi miseensa qulfoo ta'uun isaa kan itti raggaasifamuudha.(Ahmad Hasan Gurrandhala 7/2008)

1.9.1.5 Moggaasaafi Muudama Sirna Qulfoo

Moggaasaafi muudamni sirna qulfoo kutaa jalqabaa sirnichaati. Kutaan kun iddoo itti miseensonni hundi wal-ga'uun eenyuummaafi maalummaa walii baruun muudama itti waliif kennuun maqaa walii baasani dha. Kunis muudamaafi maqaan kan ba'uus walitti qabama kana irratti hirmattota gammachiisuuf, ga'ee hojii miseensotaaf hiruu taasisuudha. Adeemsa maqaa baasuu kanas Imbiltaan lallabuun miseensotaafi hawaasa naannichaatiif waamicha afeerraa dabarsu. Yeroo lallabni kun godhamu namoonni dhaga'an hundi ayyaana addaa ta'uu isaa hubachuun yaa'anii hirmaatu.

Gama caaseeffamaatti yeroo seena duraan dursuun miseensota iddoo lamatti hiruun Namoota baay'ee misirrootti dhihaatan keesaafi ala jechuun garagar baasu. Sanaan booda marii gochuun Jaanaweey (Bulchaa qulfoo) filu. Filmaatichi kan raawwatu misirrittiin marata fuudhuun hiriya dhugaa misiirrichaatti kennuun nama qulfoo sana bulcha jedhamee yaadamu irratti marata sana mataatti godhuun yaaluun namoota sadi keessaa isa yaadame sanatti marata mara mallattoo muudama bulchaa ol-aanaa filuu isaa kan agarsiisu wanta ta'eef hirmaattonni hundi harka dhahuun filmaata haqa qabeessa dimokiraatawaa adeemsifameef deeggartummaa isaanii ibsu.

Walumaagalatti caasaan sirna qulfoo qaamaan seera tumu kan seera hiikuufi raawwachiisu hunda kan of keessatti hammateedha. Kunis kan agarsiisu sirni bulmaata Gadaa dimokraasii reefu dhalateef qaroomina haala mijeesse ta'uusaa kan tilmaamsisudha. Akkasumas, sirna qulfoo keessatti qaamni gara garaa kan seera mataa isaanii qaban jiraachuun isaa sirnichi sirritti haqa qabeessa akka ta'uuf beektonni yeroo sanaa gadi fageenyaan xinxalluun kan kaa'an ta'uu isaa ibsa.

Qaamman sadan Caasaa Sirnichaa Kunis:

1^{ffaa} Qaama akka caasaa mootummaatti socha'u

2^{ffaa} Abbootii amantaafi

3^{ffaa} Maanguddoota umriin turoo ta'aniifi bilchina sammuu qaban yoo ta'u caasaan kun hunduu heerafi seera mataa saaniitiin kan sirnicha tajaajilan ta'ee murteen tokkoo

isaan kaan biratti kan kabajamudha. Kan baay'ee nama dinqisiisu immoo, qaamman Qulfoo kana gaggeessaniin alattis caasaan ol-iiyannoo itti dhiheeffatan jiraachuu isaati. Kunis qaama 'Hawaat' jedhamuun beekkamu yoo ta'u innis maanguddoota bebbeekkamoo lagaa, rakkoofi komii lagichatti uumame karaa haqa qabeessaan tasgabbeessanidha. Murteen yakkaa sirna Qulfoo irratti darbe haqa qabeessummaafi hundee heera sirnichaa qabaachuu irratti mamiin yoo argame 'Hawaat' biratti dhiheessuun murtee dhumaatiin furmaata sirraawaa argatu. Egaa kanarraa kan hubatamu qaamni kamiyyuu murtee darbuun yookaan tarkaanfii fudhatameen kan itti hin amaniin taanaan caasaa akka mana murtii olaanaatti ilaallamuuf karaa banuun kun sirnichi adeemsa dimokraatawaa hundee cimaaa qabu ta'uu isaa dhugoomsa. (Abdulsalaamaa 2004 :25).

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kun kan ofkeessatti hammatuu maalumma fookiloorii, gosoota fookiloorii, maalummaa meeshaalee aadaa, gosoota meeshaalee aadaafi faaya dubartootaa, xiinxala barruuwwan walfakkii akkaataa ittifayyadama meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa wajjiin walitti dhifeenya qaban sakatta'amun kan dhiyaataniidha.

2.1 Maalummaa Fookiloorii

Hiikka gama hayyootanii hanga ammaatti jiru akka waliigalatti fookilooriin hiika tokko kan hin arganeedha. Maalummaa fookiloorii ilaalchisee hayyoonni hedduu yaada garaagaraa kennaa turan keessa tokko nama William B. (1985:12) kan jedhamu yoo tahu, jechii fookiloorii jedhu jecha afaan Ingiliizii jecha lama 'folk' fi 'lore' walitti camaduun kan moggaase jechuun ibsa. Hayyuun kun meeshaalee dulloomoo durii walitti qabuun qo'achaa waan tureef "antiquarian" jedhamee illee ni beekama. Akka ibsa isaatiitti jechi "folk" jedhu ummata baadiyyaa kan hin baratiiniifi qaroomina hin qabne kan agarsiisu yoo ta'u, jechi "lore" jedhu ammoo, barsiifata aadaa, safuufi duudhaa boodatti hafaa uummanni kun itti fayyadaman ta'uu ni ibsa. Kanaaf moggaasni jechoota cimdii kun "Anglo saxon compound" jedhamuun beekamu. Fookilooriin garee ummata kan baadiyyaa jiraatuu fi qaroomina hin qabne akkasumas, dhimmoota yookaan wantoota dur hawaasichi itti gargaaramu akka ibsu qorannoo isaatiin kan agarsiisedha.

Fookilooriin duudhaa, aadaa, amantaafi eenyummaa saba tokkoo kan ibsuu; akkasumas, barsiifata hawaasa tokko kan dhalootaa dhalootatti darbuudha. Kun ammoo, hawaasa hariiroofi eenyummaa wal fakkaataa qaban keessatti ta'uu isaati. Fookilooriin akka waligalatti yoo fayyadamnu maqaa ogummaafi nama waa'ee ogummaa kana qo'atu of keessatti qabata namoonn jedhaniis ni jiru. Ittidabalunis hiika fookiloorii akka armaan gadittin ibsun nijiru.

Folklore is many things, and it's almost impossible to define succinctly. It's both what folklorists study and the name of the discipline they work within. Yes, folklore is folk songs and legends. It's also quilts, Boy Scout badges, high school marching band initiations, jokes, chain letters, nicknames, holiday food...and many other things you might or might not expect. Folklore exists in cities, suburbs and rural villages, in families, workgroups and dormitories. (Martha C. 1963 :2)

Akkka yaada kun ibsutti fookilooriin waan heddu kan ofkeessatti qabatu waan ta'eef, hiika sirrii kennuufin ni ulfaata. Hiikni isaa nama waa'ee isaa qoratuufi maqaa ogummaati beekama. Fookilooriin durduriifi afseenaa gartuu namoota kan faarsuu keessattu namoota maatii garee baadiyyaa kan ilaalatuu, qosaa, nyaataa aadaa, yeroo ayyaanaafik.k.f kan ofkeessatti qabatuudha. Akkasumas, fookilooriin waa'ee uummata kan ummanni ittin baratuudha.

Walumaagalatti dhalli namaa waa'ee eenyummaafi haala akkamin hiika addunyaa irraa jiraatamu kana ibsuuf tajaajilu fookilooriidha. Kanatti dabaluun Oring (1986 : 135) Dundes(1987) waabeffachuun akka ibsitutti, “folk can refers to any group of people what so ever who share at least one common factor. The common factors create a sense of collective identity, so that any population with such a sense could be regarded as a folk” jetti.

Akka warrabbii kanarraa hubachuun danda'amutti 'fooki' jechuun garee hawaasaa kamiyyuu ta'ee yoo xiqqaate waan tokko kan waliin qooddatan jechuudha. Waan isaan waliin qooddatan kun ammoo, miira eenyummaa keessatti uumuu akka danda'u agarsiisa. Yaadumma kana ilaalchi yeroo adda addaa keessatti fookiloori hiikuf yaadota sadi ilaacha keessa akka galchuu qabnu ibsama.

It is possible to distinguish three possible basic conceptions of the subject underlying many definitions; accordingly, folklore is one of these three; a body of knowledge, a mode of thought and a kind of art. It is important to comprehend that folklore is not thought of as existing without from structured group...its existence is determined by its social context. As an artistic process, it may be found in any communicative medium; musical, visual, kinetic, or dramatic. In other words, folklore can be seen as an artistic communication in small groups. (Dan Ben Amos 1972:120),

Akka yaada kanatti fookiloori hiikuf beekumsa karaa sadi qabachun murteessadha. Isaanis gama qaama inni bakka bu'ee, beekumsa waan inni dabarsufi haalli isaa akaakuu ogummaati. Fookiloorin garee hawaasummaa alaatti kan argamu miti. Hojii adeemsa artiittin kan mul'atu karaa walqunnamti, muuziqaa, daawwii, sochii qaamaa yookaan diraamaan ta'u danda'a. Walumaagalattii fookiloorin hojii ogummaa gareen tokkoo itti waligaluudha.

2. 1.1 Gosoota Fookiloorii

Fookilooriin kara adda addaattin waanta inni ofkeessatti hammatuun hiika argataa ture. Fookilooriin gosoota gurguddoo afur akka qabu hayyoonni ni ibsu. Isaanis:- ogaafaan, aartii sochii qaamaa, barsiifata hawaasaafi meeshaalee aadaati. Yaaduma kana ilaalchise Martha ‘n yoo ibsitu;

Folklore includes myths, legends, folktales, jokes, proverbs, riddles, chants, charms, blessings, curses, oaths, insults, retorts, taunts, teases, toasts, tongue-twisters, and greeting and leave-taking formulas (e.g., See you later, alligator). It also includes folk costume, folk dance, folk drama (and mime), folk art, folk belief (or superstition), folk medicine, folk instrumental music (e.g., fiddle tunes), folksongs (e.g., lullabies, ballads), folk speech (e.g., slang), folk similes (e.g., blind as a bat), folk metaphors (e.g., to paint the town red), and names (e.g., nicknames and place names). Folk poetry ranges from oral epics to autograph. Folklore verse, epitaphs, latrinalia (writings on the walls of public bath rooms), limericks, ball-bouncing rhymes, jump-rope rhymes, finger and toe rhymes, dandling rhymes (to bounce children on the knee), counting out rhymes (to determine who will be “it” in games), and nursery rhymes. (Martha C. Sims 1963 : 8)

Akka yaada kanatti fookiloorin waan heddu kan ofkeessatti hammatu yoo ta’u, kan inni ofkeessatti qabatu, ogaafaan, kanneen akka afseenaa sheekkoo, qosaa, mammaaksa, hibboo, eebbaafi k.k.f nidha. Gama barsiifata aadaattin ammoo, safuu sirna adda addaafi gama meeshaaleettin ammoo, meeshaalee sirbaa oolan, kan nyaataa itti qopheessuf oolan ta’u danda’a. Akkasumas, gosoonni fookiloorii kan biroo aarti sochii qaamaa mallattoofi gochaa kan mul’atuudha. Dabalatanis, gosoota fookiloori kana haala armaan gadittin ibsameera.

Ogaafaan:-Fookilooriin kalaqa dhala namaa ta’ee, akaakuu aartii afaanis ofkeessatti hammatudha. Yaadumma kana kan cimsuu (Waterman 1949:1) fookiloorii ogaafaan ofkeessatti akka qabu yoo ibsuu, “A form of art comprising different types of stories, proverbs, sayings, spells, songs, incantations and other formulas which employ spoken language as their medium.” Akka yaada kanatti afoolli akaakuulee aartii kannen akka durdurii, mammaaksa, sirba, jechoota humna ciimaa qabaniifi afaan dubbii adda addaatti faayaadamuti. Akkasumas, ogummaa dubbii afaaniitin yeedaloon kennameefii yookaan otoo hin kennamin kalaqaafi ogummaa dhimma hawaasummaa adda addaarratti kan xiyyeeffatuudha. Jechoota bu’uura godhattee, af-seenaan, af-walaloon, hiibboon, dubbii

haalawaa mammaaksafi k.k.f dhalootaa dhalootatti kan darbu damee fookiloorii keessaa afoolli Ogafaanii isa tokko.

Kanuma ilaalchisuudhaan Martha (1963:13) yoo ibsitu. “Verbal folklore includes any kind of lore involving words, whether set to music; organized in chronological, story form; or simply labeling an activity or expressing a belief in a word or phrase. Some of the most recognizable forms of verbal lore studied by folklorists are folk songs, myths, and folk tales.”

Akka yaada armaan olii kanaatti ogafaan kalaqa jechoota heddu kan of keessatti qabatu, sirba ta’ee, afseenaa dura duubumman ijaarame, yookaan salphummatti haala odeeffannoo kennu danda’un kan bifa barreeffaman jechoota keessoo namaa ibsuu danda’anitti kan fayyadamudha. Gababummaatti qorattoonni ogafaan akka ibsaanitti kanneen akka sirba, dhugeeffannoo, durdurii, qosaafi k.k.f inni ofkeessattii kan hammatuudha.

Aartii Sochii qaamaa:-Gosa aartii keessaa tokko ta’ee ogummi isaa sochii qaamatiin kan mulatuudha. Aartiin sochii qaamaa sirbafi diraamaadha. Sochii qaamaafi diraamaa ogummaa qo’atamuufi wantoota qo’ataman of keessaa kan qabuudha. Aartii duudhaa ogummaa aartii hawaasa tokko yoo ta’uu, gosa mul’ina fookiloorii bifa faaruwwan duudhaa, ragada, diraama, tapha fardaafi k.k.f kanneen sochii qaaman qindaa’anii dhiyaataniidha. Aartiin duudhaa kalaqa aadaatiin kan argame yoo ta’uu, ogummaa sochii qaamaatiin qindaa’ee waan dhiyaatuf dandeettin fedhii nama hawwachuu isaatii cimaadha. Kanaaf, haala salphaan ta’een fookilooriin eenyummaa uummata tokkoo calaqqisiisufi dhalootaa dhalootatti dabarsuu kan danda’uudha.

Dhimmoonni aartii duudhaa jalatti ilaalaman kanneen akka sirbaa yookaan faaruu duudhaa, sirna boo’ichaa, gugsii fardaa, doo’ii yookaan diraamaa jechaafi jecha maleefi k.k.f yoomessa isaaniirratti hundaa’uun jila garaagaraa irratti bakka gareen ummataa walitti qabamanitti kan dhiyaataniidha.

Barsiifata hawaasaa:-Barsiifanni hawaasaa ce’umsa sadarkaa sirna gadaa, dhaqna qabaa, fuudhaafi heeruma, qoricha, haala lakkoofsa baraa, jilaafi kabaja ayyaanaa, bashannanaafi barsiifata amantii kan ofkeessaa qabuudha. (Feqade Azez, 203:10-15)

Meeshaa Aadaa:-Meeshaaleen aadaa dandeettii ogummaa agarsiisuuf jecha kan hojjatan wantoota ijaan mul’ataniifi harkaan qabamuun danda’an ta’e, ergaa mataa isaa danda’ee kan qabaniidha.Meeshaa aadaa ilaalchise Martha yoo ibsitu;

Material folklore takes a number of different forms, some of it “permanent,” such as architectural structures or functional tools, and some of it ephemeral, such as food, body painting or paper ornaments. Permanent or not, material culture has in common that it is tangible-can be touched, seen, eaten or lived in. In many cases, these material objects are hand crafted, but they also may be mass-produced items that are used in expressive ways, such as holiday decorations, or toys or artifacts. (Martha C. Sims 1963:16)

Akka yaada kanaati meeshaaleen aadaa kan fookiloorin ofkeessatti qabatu uunka adda addaan kan argamuudha. Meeshaaleen yeroo dheeraa tureefi jiraatu kanneen akka meeshaalee bobbocaa, meeshaalee nyaata aadaa itti dhiyaatu halluu adda addaattin kan mul’atuudha.Walittiqabati meeshaaleen aadaa ogummaa harka ta’e, erga adda addaa kan ibsuu, eenyummaa, duudhaa, haala jireenyaa, kabajafi k.k.f kan mataa isaa danda’e qabu.

2.2 Maalummaa Meeshaalee Aadaa

Meeshaaleen aadaaf hayyoonni garaagaraa hiika tokko kennuurra akkuma fookiloorii wantoota of jalatti qabatuun ibsuu filatu. Meeshaaleen faayaa aadaa dameelee garaagaraa ofjalatti qaba. Feqaden (2003:20). Damee fookiloorii kanaaf hiika akka kennutti meeshaan aadaan kun ogummaa harkaa ummataa, fakkiiwwan bifa aadaatiin ummataa hojjataman, ogummaa ijaarsa gamoofi k.k.f gama aadaatin ummatan hajjetaman, uffata aadaa, qophii dhugaatif nyaataa aadaa hammata. Dameeleen kunninis, akkuma amalafi umama isaanitiin akka itti qoratamaniis adda addaa. Meeshaa aadaa kun ilmi namaa teeknoloojii hammayyaatiin fayyadamuu otoo hin jalqabin dura ogummaa ummata bira tureedha. Barreeffaman otoo waligaluun hinjalqabamiin ilmi namaa meeshaalee aadaa garaagaraa harka isaatiin tolchuun ittifayyadamaa tureera; ammas itti fayyadamaa jira.

Ogummaan is, ta’ee meeshaalee aadaa kun seenaa bara dheeraa haala qabataman xiyyeeffannoon itti hin kenname qoratamaa hin turre (Roberts, 1986 :101). “Material culture that may refer to traditional tools used by the people ; performing folk arts that

traditional drama, song and dance, and social folk custom that embraces people's traditional belief, wearing, and other ways of life .”

Akka yaada kanatti meeshaaleen aadaa haala aadaatti meeshaalee ummata kan hojjetama kan ittifayyadamin yeroo ogummaa kannen akka:- diraamaa aadaa, sirbafi shubbisaa kannen jireenya aadaa saba mul'isaa kan uffataman fi kan jireenya biroo ibsuuf tajaajilaniidha. Meeshaalee kana ammo, kaa'udhaan dhaloota dhufuuf dabarsuun baratamaa waan hin tureef dhimmii aadaa dagatamaafi irrannafatamaa akka dhufuuf sababa ta'eera. Uummanni Oromoo aadaa hedduu qaba. Kanneen keessaa aadaa meeshaalee faayaaf oolan, aadaa fuudhaafi heeruma aadaa awwaalcha aadaa sirbaafi kanneen kana fakkaatan fa'aadha.

Meeshaaleen aadaa faaya dubartoota akka mallattoolee hiika ergaa qabaniitti nigargaaru. Kana malees, odeeffannoo gadi fagoo ta'e dabarsuu danda'u. Maalummaa saba tokkoos, meeshaalee aadaa isaan ittifayyadamanii fi uffata isaan uffatannii akka mallattoo eenyummaa isaaniitti gargaaramanirraa baruun nidanda'ama.

Yaada kana Maya Pines (1982:101) yoo ibsu akka kana jedha. “When we read people, either in real life or in mass-mediated texts such as advertisements, commercials, and films, we pay a great deal of attention to things like their hair styles, the clothing and the shoes they wear, and their body or ornaments.”

Yaada armaan olii kanarraa hubachuun akka danda'amutti, uummata tokko haala qabatamaa keessatti yeroo agarru xiyyeeffannoo guddaa kan nutti kenninee ilaallu haala dabbasaan mataa isaanii itti qabame, uffata isaan uffatan kophee isaan godhatanii fi faaya miidhaginaa isaan qaama isaaniirraa qabaniifi kanneen kana fakkaatan ta'uu ibsa. Meeshaaleen kunniin hunduu mallattoolee waa'ee uummatichaa ilaalchisee hiika adda adda waan qabaniif eenyummaa uummataa san ibsuufi himuu danda'u.

2.2.1 Ka'umsaafi Guddina Ogummaa Meeshaalee Aadaa

Jalqabi meeshaalee aadaa bara kana jalqabe jechuun rakkisadha. Haata'u malee, bara duri keessa meeshaalee namoonni ittifayyadaman turan naannoo bara 1980 hayyoon Antiropolojiifi Arki'olajii aadaa qo'achuu jalatti damee meeshaalee aadaa itti dabalun qoratumu jalqabe. Meeshaaleen aadaa hawaasa ittifayyadamu birattii faayidaa mataa isaa

kan qabufi eenyummaa saba sana kan ibsuu ta'usaa nama hinshaaksisuu. Kanaaf jalqabin meeshaa aadaa kanas, yerummaa namni hawaasummaan jiraturraa ta'usaa mul'isa. Yaadumma kan ilaalchise jalqabni isaa kan qoratamuu jalqabe ibsaa armaan gadi ilaalun ni danda'ama.

Since the early 1980s, many archaeologists and anthropologists have called attention to the importance of things in determining culture and have criticized the oblivion to which the material has been subjected. In recent years, some of them have insisted that objects are not just important, they have agency as well. They are not passive containers of culture. Thus, Chris Gosden has noted that it is not necessarily the mind that imposes its form on material objects, but very often just the opposite: things shape thoughts. (Gosden 2005:196).

Akka yaada kanatti bara 1980 keessaa hayyoonni Arki'olojiifi Antiropolojii qalbi isaani wantoota ijoo aadaa ibsaanifi qeeqani dhufatti meeshaalee aadaa akka mataduree tokkooti qorachuufi walfalmuu jalqabame. Bara duri keessaa hanga tokko mata duree kun akka barbaachisa tokkotti sirriiti irratti hin hojjetamne. Qorataan akka Chris Gosden jedhamu xiyyeeffannoo sammuu itti gochuun meeshaa qorachuun hin barbaachisuu; sababni isaa waantonni kallatti nama qabsisaan nama barsiisan meeshaalee kanarratti argamuu waan ta'eef jedha. Akkaasumas kaayyoo meeshaa aadaa bu'uura godhachuun akka ogummaa qaama murta'a tokkotti ilaalamu akka qabu hubachiisa.

2.2.2 Faayidaa Meeshaaleen Aadaa Hawaasa Ibsuu Keessatti Qaban

Meeshaaleen aadaa maalummaa hawaasa tokkoo ibsuu keessatti bakka olaanaa qabu. Hawaasni addunyaa kanaa kamuu meeshaalee aadaa adda addaa dhimma addaa addaaf kan ittifayyadamu yoo ta'u, meeshaaleen aadaa kunniin akkuma hawwaasicha keessatti bakka olaanaa qaban sana hiikni isaan hawaasa sana ibsuuf qabanis akkanuma olaanaadha. Gamooleen duriifi ammayyaa, meeshaaleen aadaa ogummaa harkaan hojjetaman hawaasa abbaa ogummaasaan bocate sana ibsuuf bakka olaanaa qabu.

Kana malees halluun hawwaasni meeshaalee aadaarratti mul'atu dhimma yookaan ergaa adda addaaf itti gargaaramu hiikaa mataa isaanii qabu. Dubartoonnis, meeshaalee aadaa fayyadamamun mallattoolee adda addaa gargaaramuun sagalee isaanii dhaggeessifatu; mirgaafi aangoo qabanis gargaaramu. Yaaada kana Hodder (1991:141) irratti akka kanaa gadiitti ibsa:

Any society has their own material culture which identifies them from another society. Ancient and modern buildings and artifacts, the intended and unintended residues of human activity, give alternative insights onto the ways in which people perceived and fashioned their lives. The decoration of materials has been interpreted as a form of silent discourse conducted by women whose voice has been silenced by male dominant interest. Signs may be used to mark out silently and to draw attention to, tacitly areas of female control such as female areas of houses and power that women have. This expresses female power.

Akkuma yaada armaan olirraa hubatamuti hawaasni tokko meeshaalee aadaa itti fayyadamuu irratti hunda'uun eenyummaa isaani addaa baafanna. Ijaarsi meeshaalee faaya aadaa durifi ammayyaa ogummaalee karaa hawaasan tolfaman aadaa isaani irraatti hunda'uun. Faayni meeshaalee kabaja mirga dubartootaa kan ibsuufi kan dhaggeesissuu dhiibbaa dhiiran isaanirra ga'u qolachuuf gargaara. Mallattooleen kunnis dubbii caalaa ergaa guutuu sammuu keessatti kaasuun iddoo shamarrannif kennamu naannoofi iddoo aangootis mirgaa isaani qaban ibsa. Kun immoo, aangoo dubartoota meeshaalee faaya aadaa isaan fayyadaman irratti hunda'uun akka ta'e yaadni waraabbii armaan oliirraa hubachuun nidanda'ama. Hawaasni tokko meeshaalee aadaattin miidhaginaafi eenyummaa isaani ittin mul'isuuf gosoota meeshaalee aadaa hedduutti kan ittidhimma bahan yoo ta'u, isaanis haala armaan gadiin ilaaluu dandeenya.

2.3 Gosoota Meeshaalee Aadaa

Meeshaalee aadaa haala jiruufi jireenya nama keessatti ogummaa harka wantoota naannoo jiranniira hojjatamee kan eenyummaa saba bu'uura godhachuun karaa ergaan ittindarbuudha. Ardii namni irra jiraatu kana keessatti gosoonni meeshaalee aadaa daanuu akka ta'ee barruuwwan adda addaa ni ibsu. Meeshaaleen aadaa kan sabni tokko jireenya isaa keessatti haala hiikafi faayida mataa isaa qabatun kana ijaaraman yoo ta'u, isaanis kanneen akka meeshaalee faaya manaa, Meeshaalee Amantii Yookaan Ulfoo, Meeshaalee Warannaa, Meeshaalee Faaya Dubartoota, uffata aadaafi k.k.f. ta'u danda'u.

2.3.1 Meeshaalee Faaya Manaa (House decoration)

Meeshaaleen faayaa manaa haala aadaafi hiika isaa bu'uura taasisaamun kan hojjetaman heddu kan jiraniidha. Mana keessa jiranirra jalqabe haala ijaarsa manaa kan dabalatu aadaa saba tokko wajjiin kan walqabatuudha.

The different qualities of the materials employed in the construction of the house, the difference in textures, decorations and furniture, the differential location of the masters and servants' rooms, all helped to make people internalize through daily practice the social order of world. In addition, some ceremonies made social order even more clear and redundant for those who inhabited the house. The baby was then carried around the house, from where he or she was born, to the rest of the rooms in what can be considered a prototypical "social guidance drama." (Donley-Reid 1982:70, Valsiner 2007: 233).

Akka yaada armaan olii kanatti meeshaaleen haala ijaarsa manaa keessatti, dhaabaa manarratti, meeshaalee garagaraa bakka manneen jireenyafi iddoo hojiitti kan argaman uummaanni jireenya guyyuu isaani keessatti kan addunyaa hawaasummaa kan ittiin shaakalamuudha. Dabalatanis sirni tokko tokkoo kan gama hawaasumman haala ifa ta'een manni kan ijaaramuu rogaafi dibata bifa mataa isaa danda'ee kan qabuudha.

Haala jiruufi jireenya keessatti dhalli namaa waan ittin mana ijaaree ittin miidhagisu hojjeetate iddoo jireenyaf ta'u kan fayyadamu akkaataa aadaa isaani bu'uura godhachuuni. Mana jireenya of ijaaraate keessa jiratu dibata hiika qabu manaaf murteessun itti fayyadamu turani ammaas, ittifaadamaru. Yaaduma kana ilaachise Maya Pines (1982:108) yoo ibsu, "where people are located tells us a great deal about them. If they are in a room, we scrutinize the furniture and other objects in the room, the color of the walls, and any paintings or drawings on the walls."

Akka yaada kanatti iddoo uummanni jiratanii eenyummaa saba sana kan namaatti himuudha. Mana keessatti meeshaalee adda addaafi dhaabaa manaa dibaata halluu, yookaan suuraa isaa akka saba sanatti hiika qaba. Meeshaalee faaya manaa kanneen itti nyaataaniifi miidhaginaf oola kan jiran yoo ta'u, haala ijaarsa manaa keessatti ammo kutaalee adda addaatti addaa qoodamun ijaarama. Akka aadaa Oromoo wallootti mannii yeroo ijaaramu iddoo dinqaatti bakki boolla qayyaaf oolu itti yaadamun kan ijaaramudha. Ennaa manni ijaaramus dhaabaa manaatti suuraa kannee akka baalaa biqiltootaafi quba

harkaa kan irratti kaasuun faayadamani yoo tahu, haalluu adii fi diimaa dibun manaa miidhagifatu.

2.3.2 Meeshaalee Aadaa Waraanaaf Oolan

Meeshaaleen kanneen akka waraanaa, cookoo, eeboo, gaachanaafi billaa ummata Oromoo waliin umrii dheeraa akka dabarsan Abdiin (2015:38) Ayalew (2013:234) Wabeefachuun yoo ibsu;

The name Watta given to the poisoners of the arrows accredit one such supposition because the Watta or the way to are Hamites that one finds in a sporadic condition the low plains of dembea or province of Gonder to the west of Oromo. The Oromo have had enough elevation of spirit and firmness of soil in order not to slide into the torrent whose muddy waters have rolled the world in to the abyss of the polytheism and materialism.

Akkuma yaada kanarra hubatamutti meeshaalee dhimma waraanaatiif oolan abbaan Muudaafi Ayyaantu Oromoo Oromoo akka ni lagatu. Kanuma ilaalchisuudhaan Dirribiin (2012:457) yoo ibsu; “Abbaan Muudaafi Ayyaantuun waraana hin qabatu. Abbaa Gadaattis kennee ittiin qali ittiin waraani, ittiin ajjeesi jedhee hin eebbisu.” jechuun lafa kaa’a. Kun kan agarsiisu Abbaan Muudaafi Ayyaantuun meeshaalee kanneen akka lagataniifi ummata mataa isaanii meeshaalee kanneenin hammeenya dalaguu gaarii akka hintaane beeksisu. Ummanni Oromoo durumaanuu qabee meeshaalee waraanaa akka qabeenya isaa cimatti akka ilaaluufi akka ittifayyadamu mul’isa.

2.3.3 Meeshaalee Aadaa Kan Muuziqaa

Meeshaaleen aadaa muuziqaa haala walfakkaataan sirboota, faaruwwan, miidhaginaa faaya dubaartootaa shubbisoota ta’anirratti qindoomanii ni mul’atu. Meeshaalee kanneen muuziqaa keessaa tokko Dibbeen dhimma muuziqaatiiti kan walqabatu ta’ee sirboota aadaa biratti namoonni yookaan dubartoonni faaya aadaa goddachuun yookaan qabachuun yoo rukutaa isaaatiin yoo shubbisan miidhaganii mul’aachun baratamaadha. Dubartoonni yeroo sirbaarratti hirmaata meeshaalee muuziqaa kan aadaa isaan itti fayyadama nijira. Beekaan (2015:15). Meeshaan inni itti aanuu ammo Xurunbaa yoo tahu Xurunbaan yeroo tokko tokko gadaa irratti itti fayyadamu. Yeroo dubartoonni muuziqaa taphaatani uffataa aadaafi meeshaalee aadaa faaya isaanni godhachuun keessatti hirmaatu .K ana malees yeroo hamoommonni gurbaa warra intalaa dhaquufi intala fudhatanii

galan milkaa'uu isaanii halaalaa yookaan fageenyaa naannoo mana warra gurbaa xurunbaa afuufuun ibsuuf. Yaada kana ilaalchisee Abdiin (2015:39) yoo ibsuu; xurunbaan sibiila yookaan shambaaqqoo irraa kan tolfamu ta'ee yeroo baa'ee warra dhiiraatiin afuuffama. Yeroo tokko tokkos keessattu yeroo ammaa kana naannoo magaalota tokko tokkootti yeroo namni waliin jireenya hawasummaa keessatti qooda qabu yeroo du'uu kan ittiin dhageessisaniidha. Meeshaan muuziqaa inni sadaffan ammoo Faaggaadha. Faaggaan meeshaa muuziqaa aadaa leemmaniifi gaanfa horii irraa hojjatamuudha. Iddoo tokko tokkotti warri dubaraa yeroo ingiccaa qabatanii afuufaa kan ittin farfataniidha. Warri dhiiraas yeroo sirna gadaa irratti ayyanicha gahuu isanii mul'suun faaggaa afuufuun taphatu. Yaaduma kaan walqabatee yeroo sirna adda addaa keessatti dubartoonni faaya ittin miidhaganii mul'ata wajjin daawwatoota muuziqa qalbii hatuun bashanannisiisu beekamaadha.

2.3.4 Meeshaalee Amantii Kan Dubartootaa

Meeshaaleen amantii damee fookiloorii keessaa isaan tokko yoo ta'an, ilaalcha amantii kanneen calaqqisiisan akkasumas, ayyaaneffannaawwan amantii garaagaraa irratti tajaajila kana kennaniidha. Meeshaaleen amantii kan dubartootaas bifa adda addaatiin kan argaman yoo ta'u, dubartoonni yoomessa garaagaraa keessatti Waaqa ittiin kadhachuufi qajeelcha amantii ta'anii kan tajaajilaniidha. Yaada ilaachise Dirribii (2012:107) yoo ibsuu, "Ulfaan meeshaalee adda addaa waaqefataan yeroo waaqa kadhachuufi ayyaaneefatu ittiin waaqa kadhachuufi ittiin jifaarratuudha. Ulfaan wannaa hedduu of keessaa qaba. Isaanis: caaccuu, callee, kolbaa, sabaroo, qoloo, faachoo, kallacha, Ladduu, Imuu, Bokkuu, Ardaa, jilaafi k.k.f." jedha.

Meeshaaleen aadaa kan akka Sabaroo, Jaaloo, Okolee, Qorobee, Qorxii, Weessoofi k.k.f yoo ta'an, meeshaalee aadaa nyaataafi dhugaatii ayyaana Ateetee wajjiin kan walqabatanidha. Meeshaalee amantii kan dubartoonni ittifayyadaman kannen akka Callee, Caaccuufi Siinqee meeshaalee mirga dubartootaa ibsuu tajaajiluun alatti amantii duudhaa Oromoo keessatti meeshaaleen ayyaana Oromoo kun ulfaa ayyaana kan dubartootaa jedhamun beekamu.

A.Caaccuu :-Caaccuu meeshaalee ulfoo kan shamarranni keessa tokko yoo tahu gama ayyaaneffachuu keessatti eebbAAF ittifayyadamu. Yaadumaa kana ilaachisee, Dirribiin (2012:107) akka ibsutti Caaccuun kallacha dubartii jechuun ni danda'ama. Caaccuun meeshaa aadaa kabaja dubartii Oromooti. Caaccuun gogaa goromsaa irraa elellaa sagal sagaliin tarree galee tolfama. Caaccuun eebbAAF malee abaarsaaf hin bahu. Dubartoonni caaccuu qabatanii, siiqee qabatanii; araara, nagaa rooba, fayyaa, hormaatafi k.k.f nuuf kenni jedhanii waaqa kadhatu. Caaccuun mallattoo araaraati” jedha.

Yaaduma kanan walqabateen Caalaan Soorii (20013 :27) Caacuu yoo ibsu, “Haati caaccuu siiqee qabattee warraaana gidduullee yoo seente warraaanni ni dhaabata. Haati caaccuu dubartii ilmi gadoometu qabata. Caaccuu jechuun teepha qalloofi elellaa sagaliin hodhamee bareedee kan dubartiin qabattuudha” jedha. Kanaaf caaccuun ardaa jilaatti erga bahee, waaqaan erga kadhatamee meeshaa ulfaa ayyaanaa dubartootaa jechuu dandeenya.

Caacuu Illillaa bishaan keessaa guuramerraa gogaa Roobitti kan diramuudha. Meeshaan hoodaa kun jiidhafi dhaloota kan ibsuudha. Kanaaf caaccuun meeshaa hoodaa dubartiin Ayyaantuun Oromoo itti gargaaramuudha.

B.Callee:-Calleen faaya dubartii ta'ee kan yeroo jila adda addaa dhaqan hidhatanii waaqa kadhataniiidha. Akka yenee'alem (2001:105) ibsututti “Caaccuun bifa diimaafi adiirraa kan hojatamuudha ta'ee, dubartoonni yeroo waaqa kadhatan moormaatti yookaan harkaatti qachuun itti gargaaramu.” jetti kanaaf, Caaccuun faaya dubartiin Oromoo kan dubartoonni dhalaafi horii naaf kenni jedhanii waaqa kadhatuun. Kun ammoo, tuuta firii callee walitti makamanii sanatti fakkeessiinu horsiisi jedhanii kadhatu jechuudha. Dhimma kana Dirribii (2012:8) yoo ibsu. “Calleen akkuma caaccuu mallattoo faayaafi hormaatati. Calleen kan hidhatamuu eegalame akkaataa itti mukti arbuu ija horatu (godhatu) ilaaludhaan Waaqayyo akkuma muka arbuu caaccessite dubartiillee dhalaanfi horiin caaccessi jedhanii kadhatu” jedha. Kanaaf calleen faaya guyyaa ayyaanaati malee amriidhaan daangeffamee kan hidhatamuu miti. Waan kana ta'eef faaya dubartiin Oromoo kamiyyuu kaayachuu dandeessuudha.

C.Siinquee:-Siinqeen sirnoota jila adda addaa keessatti kanneen akka buttaa qaluu ayyaana irreechaa irratti kan dubartiin qabattuudha. Waan kana ta'eef siiqkeen meeshaalee ayyaanaati jechuu dandeenya. Guyyaata warrari dhiiraa horooroo qabatani jilaaf socho'an Beerri siinqee qabatee wajjin sochooti. Kanaaf, ulfinni bakkuf, kallachaafi caaccuuf kennamu siinqeefis haaluma wal fakkaatuun kan mul'atuudha.

Siinqeen meeshaalee ulfoo ayyaana keessaa isa tokko ta'uu danda'a. Akkuma dhiirri bokkuu qabatu dubartiin ammoo siinqee qabatti jechuudha. Kanaaf meeshaaleen ulfoo ayyaanaa kun mirga dubartiis bifa qixa ta'een kan eeguudha.

2.3.5 Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa

Meeshaaleen aadaa faaya dubartoonni miidhaginaa qaamaf itti fayyadaman eenyummaafi kabaja ittiini ibsaachuuf jecha bifa aadaatiin hojjetanii kan itti faayamaniidha. Ogummaan kun ogummaa bara dheeraa kan qabuudha. Kunis, Ilmi namaa wantoota jaalatuuf, fedhiifi jaalala qabu ibsuuf, qaama isaa bareechisuufi fedhii keessa isaatti qabu hundaa ittiin ibsuuf kan ittin gargaaramu ogummaa aadaa keessaa meeshaaleen faaya isaan bu'uura. Akkuma uffataa aadaa meeshaalee faayas sadarkaa jireenyaa namni tokko ummata keessattii qabu ni agarsiisa.

Meeshaan faayaa haala kara laman argamu danda'u. Haalli lamaan kunis kan ogummaa harkaa kan hojjetamaniifi kan uumaman argamaniidha. Namoonni wantoota uumamaan naannoo isaanitii argamaniin fayyadamuun meeshaalee aadaa kan faaya hojjechuun kan ittii fayyadamanii heddumnaan ni mul'ata. Meeshaalee aadaa faaya dubartootaa miidhagina ibsuun cinaatti eenyummaa, kabaja dubartoonni hawaasa keessatti qaban ibsuuf mallattoo hiikaa saba sana biratti qabun kan ogeessi hojjetudha. Yaada kanas ilaalchisee ibsaa armaan gadii ilaalun ni danda'ama.

women that they could improve their external beauty by simply cultivating a good character: From this mode of reasoning, it results that the fair one, who would become really beautiful, must make the cultivation of her mind-of those intellectual and moral powers with which her Creator has endowed her her first and principal care. Pure affections must be cherished; amiable dispositions encouraged; use full knowledge acquired, and a mild, even, and obliging temper assiduously cultivated; or all her endeavours, to obtain real beauty, will prove nugatory and vain. If, however, a due regard be paid to this "inward adorning," her external appearance will be by no means neglected. (Florence Jackson 1911:25)

Meeshaalee faayaa Shamarraan miidhagina isaanittif fayyadamanirraatti hundaa'un fedhiifi eenyummaa keessa isaani salphummatti amala ittiin ibsaatan qabu. Miidhagina qalbii namaa hatuu, kan ofitti amaanammuu isaani cimsuu dandaa'u meeshaalee faayaa aadaa kan ittifayyadamaniidha. Ittifayyadama meeshaalee faaya aadaa cinaatti dubartoota miidhagina isaan eeguf kan oolu boolli qayyaafi dibanni qaama adda addaa isaan fayyadaman faaya dubartootaa wajjin kan wal qabatuudha.

2.3.6 Gosoota Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa

Gosoonni meeshaalee faaya aadaa dubartootaa aadaa isaan ibsuu bira darbanii eenyumma saba tokko kan calaqsiiisan ta'uu isaa ifa. Akkasumas gosoota faaya dubartoonni fayyadamniin umrii daa'immumaa kaasani hanga haadholitti kan ittifayyadamani maqaa isaanii qaama isaan irratti godhatamani adda addaa. Tajaajila adda addaafis kan oolan ni jiru. Gosoonni meeshaaleen faayaa aadaa dubartoonni ittifayyadama kanneen akka:- faaya mataa, faaya gurraa, faaya Mormaa, faaya Harka, faaya lukaa, dibata aadaafi uffata jechuun kan qoodamanidha. Yaaduma kana ilaalchisee sabni Oromoo yeroo barrii durii kaase meeshaalee faayafi uffata aadaa hedduun akka jiru hiikas kan qabu. akka ta'e yaada armaan gadiirraa hubachuun nidanda'ama.

Oromo women's jewelry suggests an aesthetics of accumulation. Ala, Nole, and Jarso women are lavishly adorned with many layers of beads and bracelets. First described Oromo women's adornment as a conceptual system. Women's jewelry is a whole arrangement of ornament-fore head pieces (zargaf), earrings (kulkulta), necklace (allad), and chest pieces (laba), metal arm bands (dermado) and buffalo horn (sanhet), and rings (chatim). The outer ears hold small red and blue coral chains (murdjan or lota), the lobes hold wide rings strung with little beads and tin earrings (horror korkorra). On the side of the fore head, an unmarried girl is decorated with a chain (addo), which may run along the middle of the parted hair to the back (addo) (Paulitschke 1888:52)

Akka yaada armaan olii kanatti dubartoonni Oromoo faayaa miidhagina isaanni ittin of ibsaanin kan guutummanidha. Dubartoonni gosa Alaa, Nooleefi Jaarsoo meeshaalee faayaa gaatii guddaa qabaniifi bifa adda addaa qabanin kan hojjetaman kan ittifayyadama tureedha. Jalqabarratti shamarranni Oromoo miidhaganii kan mul'atan gosoonni meeshaalee faaya aadaa haala itti yaadameen kan hojjetaman kanneen akka:- Faaya Mataa Zargaf jedhamu (Zargaf), kan Gurraa kulkultaa (Kulkulta), kan Mormaa yookaan

lapheeAllad (Allad), kan harkaa Dirmaad (Dermad), kan Quba harkaa Chatim (Chatim) dubartoonni hin heerumne faaya addoo (addo) kan jedhamu kallachaa isheerratti akka ittifayyadama turte ibsa. Meeshaalee faaya aadaa kunneen kan hojjetaman ganfaa looniifi sibloota irra akka ta'e ragaa baha. Faayni kunneen halluu adda addaa kan qabu maalummaa dubartootaa ibsuuf kan ittifayyadaman akka ta'e ibsa. Walumaagalatti dubartoonni faaya miidhaginaafi yookaan eenyummaa isaani ittin ibsuuf meeshaaleen ittifayyadaman duri kaase kan jiru yoo tahu garuu yeroo ammaa maqaan isaas kan sirritti hinbeekamne akka jiru raga kanarra baruun nidanda'ama.

2.3.6.1 Meeshaalee Faaya Mataa

Meeshaaleen Faaya mataa irratti dubartoonni fayyadamni naannoo naannootti garaagarummaa kan qabu yoo ta'u, haalli fayyadama isaas, saba sabati adda addaa. Dubartoonni faaya mataa kan ittifayyadaman hiika inni qabuun cinaatti eenyummaa isaanii bu' uura godhachuun kan hojjetame ittifayyadamun jalqabame; turtiin isaa bara dur akka ragaan adda addaa ni ibsu. Dubartoonni heerummaan fi kan heerumne akaakuun faaya isaan ittifayyadaman adda addaa kan jira jiran yoo ta'u, kana keessa faaya rifeensa maata isaanii kan itti miidhaganii mul'atan ilaalchisee Ariel (2008:9) yoo ibsittu;

No woman who values her appearance can afford to neglect her hair, for a fine, well-kept head of hair forms indeed a 'woman's crowning glory,' where as dull looking, ill-kept tresses tend to show more than anything else that she lacks that dainty and scrupulous care of her person which should prove one of the chief characteristics of her sex

Akkuma yaada kanarraa hubatamuutti dubartootni meeshaa faayaa mataa yookaan rifeensa isaanitti hinfayyadamne yookaan itti hintajaajilamne yoo ilaalan nama hin hawwaatanni. Rifeensa mataa isaani faaya ittifayyadaman haala daansan ta'e kan kabajaafi miidhagina isaanii ibsuu dhimma itti bahu. Kun immoo dubartoonni miidhaginaa rifeensa mataa isaanif iddoo guddaa kan kennun kabaja amala dubartummaa isaan qaban kan ittin ibsamuudha. Akkaa aadaa Oromootti dubartoonni faaya mataa isaanirratti fayyadaman umrii isaanii kan jiddu galeefate yoo ta'u, ishee hin heerumneefi heerumte faaya isheen godhatu ilaalun addaa baasuun nidanda'ama.

Yaadumaa kana ilaalchisee ibsaa armaan gadiirra hubachuun nidanda'ama.

The young women do not cover their hair. While their young faces and ample adornment suggest that they are unmarried, and hence would not yet wear gufta, it is also possible that the gufta had not yet been adopted in their regions. Oromo women in outlying areas like Fedis and Jarso claim that gufta has only been worn there for two generations. Other Oromo groups say that it was adopted with the introduction of Islam to the Hararghe region. Since we know from Burton's illustrations that urban women were wearing gufta as early as the 1850s, it is likely that gufta wearing originated in Harar and was adopted outward to more distant areas. (Florence Jackand, 1911: 456)

Akka yaada kanatti dubartoonni umrii dargaaggummarra jiran rifeensa mataa isaanii kan hinhagugneedha. Dubartoota Oromoo fuula dargaaggummaafi faaya isaan fayyadaman ilaalun akka hin heerumne kan beekamu yoo ta’u, kan hin heerumne faaya mataa Guftaa kan jedhamu hin fayyadaman. Dubartoonni heeruman naannoo harargee kanneen akka Faadis fi Jaarso hangaa dhaloota lama dura Guftaan rifeensa mataa isaanirratti kan uffatama tureedha. Akka barreesitoonni gareen Oromoota tokko tokkoo jedhaniti haalli ittifayyadama kun saba Harargee amantii Musliima wajjiin walqabsiisu ture. Hanga ammaatti dubartoonni magaalaas ta’e kan baddiyyaa Guftaa kan uffatanni bara 1950 irraa kaase saba Oromoorra gara saba Harar keessatti kan babbalate akka ta’e ragaan kun ni ibsa.

2.3.6.2 Meeshaalee Faaya Gurraa

Meeshaaleen faaya gurraa kan dubartoonni hin heerumneefi kan heeruman godhatani akaakuu adda addaatu jira. Kun immoo hiika kan qabuufi fayyada mataa isaa danda’e kan qabu yoo ta’u, kan gurratti maxxansamu yookaan rarrafamudha. Haalli hojji isaas boca adda addaa kan qabu ta’e garaagarummaan ittifayyadama isaas, umriin adda addaa. Yaadummaa kana ilaalchisee Yene’e’alam (2001:106) yoo ibsite;

Meeshaaleen Faaya dubartoonni godhatan billiqqe, maaldayaafi qarrisaadha. Billiqkeen faaya boca rogsadee kan gadi rarra’uudha. Faaya kanas durbis taate dubartoonni heeruman ni godhatu. Qarrisaan dubartootan qofa kan godhatamu ta’ee kan gurratti maxxanuudha. Boca geengoo qaba. Kan irraa hojjetamus ilkaan arbaarrati. Faayni kun amma hojjetamaa hinjiru. Dubartoonni kana qabanis kan bara duri akkawoofi haadha isaanirrayi.

Akka yaada armaan olii kannatti dubartoonni faayaa gurraa isaarratti godhatani gosoota adda addaa kan jiru yoo ta’u, aadaa hawaasaa bu’uura taaasisuun kan hojjetamani yeroo ittifayyadaman, umrii dubartoota adda baasuun kan ittin miidhaganiidha. Yaaduma kan walqabateen Paulitschke (1888:279) Yoo ibsuu; “One of the most important ornaments that usually accompanies these arm bands is the ear decoration of red and blue beads called loti A saying ‘gurra koti loti raraxi’.” Akka yaada kanatti faayni gurraa kan harkaan hojjetamaniieenyummaa dubartootaa ibsuu keessatti ittifayyadaman haallu diimaafi cuqulisaa kan qabu ‘Looti’ kan jedhamu ‘Gurraa kootii lootiin kan rarrati.’ jedhamun beekama. Kuni immoo dubartoonni miidhagina gurraa isaan ittin ibsaachuf halluu diimaafi cuqullisaa bifa miidhagiina qabu faaya Lootii jedhamu sabni Oromo kan fayyadamaniidha.

2.3.6.3 Meeshaalee Faaya Mormaa

Faaya dubartoonni mormarratti godhatan midhaagina qalbi nama harkisan kan ittifayyadaman akaakuu hedduu jira. Haalli fayyadama isaas mormatti maxxansun yookaan rarrasun ta’u danda’a. Yaaduma kana ilaalchise Paulitschke (1888:52) yoo ibsu;-

When worn in various combinations, creates a complete aesthetic expression to the familiar onlooker. While chain head bands and necklaces have largely been replaced by colorful seed bead patterns in the last twenty years, Oromo women still carry on the tradition of wearing an array of materials and colors.

Akka yaada kanatti yeroo duri keessa faayni aadaa miidhagina ibsuuf ittifayyadaman kan garee hawaasa tokkoo ibsuudha. Innis, faaya mormaafi rifeensa mataa miidhagisuf itti fayyadamamu halluu miidhagina qabun kan jaaraa 20^{ffaa} caalaa miidhaginni isaa kan fooyya’e kan ture dubartoonni Oromoo hanga ammaatti kan ittifayyadaman akka ta’e ibsa.

2.3.6.4 Meeshaalee Faaya Harkaa

Meeshaalee aadaa faaya dubartoota keessa tokko faaya harkaarratti godhatamudha. Innis harkaa fi quba harkaa dabalatee faayni godhatamu saba sabatti hiika fi kabaja mataa isaa kan qabuudha. Shamarranni harka isaani faayuf kan tajaajilamani faayaa boca adda addaa qabu qabu kan hojjetaman yoo tahu yaadumaa kana ilaachistee (Ariel Beaujot, 2008:9) yoo ibsitu;

One of woman's greatest charms is in the beauty of her hands, members which are truly adorable when their smallness is combined with other indications of fine breeding; but even if they are large they may still be beautiful if they are shapely, finely made, and white, with blue veins, taper fingers, and rosy nails, slightly arched.

Meeshaan faaya aadaa dubartoonni qaama isaani keessa harkaarratti godhatan hiikaafi tajaajila adda addaa qaba. Dubartoonni irree qaama harkafi quba harka isaani miidhagisuuf faaya hangan guddaafi xiqqaa ta'e halluu adda addaa qabutti dhimma bahu. Dubartoonni Oromoos miidhagina qalbi nama hatuu faaya hangaan xiqqaa ta'een yookaan hangakan guddaatu faaya harka dubartoota irratti ittifayyadaman haala daansan hojjetame bifa adii, cuqulisaa qabun kan qubarratti godhamu sibilarra miidhagaarra kan hojjetamaniidha. Yaaduma kan ilaalchisee ibsa armaan gadi ilaalun nidanda'ama.

The young women wear gumme and girja. Gumme and girja are examples of objects that have stayed the same in material and design in the period under investigation, but have lost their symbolic meanings. They no longer need to be worn in conjunction with loti and they no longer communicate the bravery of a partner. However, Oromo women insist that their bead necklaces and metal bracelets are a vital part of their costumes and on special occasions like marriages and holidays, they would not be without them. (Paulitschke 1888:279)

Akka yaada kanatti shamarranni Oromoomarii dargaggummarraa jiran Gumeefi Giirjaa godhatu. Gumeefi Giirjaan fakkeenya meeshaalee faaya aadaa kan duri jirurra boca hiika qabun kan hojjetamaniidha. Dubartoonni Oromoo faaya aadaa ittin beekaman kan sibilarra hajjetamun miidhagina isaani ibsuun cinaati yeroo cidhaafi ayyaanaa iddoo gudda kan kennamufidha.

2.3.6.5 Meeshaalee Faaya Lukaa

Dubartoonni faaya qaama isaanirratti fayyadamun kan ittiin miidhaginaa isaanifi eenyummaa isaanii ittin ibsatani jiran keessaa tokko faayaa lukaati. Faayni luka quba kaasee hanga gara luka oolti miidhaginaafi kan ittitaajilaman gosoota adda addaatu jira. Kan qubarratti godhatamu qubee lukaa jedhama. Yaadumma kana ilaalchisee odeefkennitoonni yoo ibsan;

Dubartoonni faaya lukaa fayyadaman kan heerumaniifi kan hiin heerumne ta'u isaan ilaalu adda baasuun ni danda'ama. Kun immoo faayni dubartoonni godhatan bareedinaaf qofa osoo hin taane mallattoofi haala jireenyaa dubartootaa kan agarsiisan ta'uu hubachuun ni danda'ama. Gosoonni faaya lukaa akka faaya qaamaa kanneen biroo heddummani kan hin mul'anee yoo ta'u, akka aadaa Oromoo Wallootti meeshaan faaya lukaaf tajaajilanis, Alboofi Callee fakkeenya fudhachuu ni danda'ama. (Aminaat Umar Ebla 12/2008)

Akka yaada armaan oliirra hubatamun danda'utti meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa kan lukaa keessa Alboofi Calleen aadaa Oromoo Walloo biratti kan beekamu tahe mul'isa.

2.4 Uffataa Aadaafi Faayama Isaa

Uffanni aadaa faayaalee wajjin deeman waan ta'eef, meeshaa aadaa jalatti kan hammatamuudha. Hiika uffataa bal'isnee yoo ilaalle ilmi namaa qaama issarratti kan godhatuufi uffatuu hunda qabata. Ilmii namaa uffata dhimmoota garagaraatif uffacha tureera uffachaas jira. Sababa kanaafis hayyoolin qorannoo adda addaa adeemsisan ni adeessu. Uffanni kan uffatamu sababoota garagarattifi jireenyaafi haala hojii keenyaa kan fooya'e gochuuf, eenyummaa Keenya namoota biroof, beeksisuufi ilaalcha namoota saalaa nurra addaa ta'an ofitti harkisuuf akka ta'e ibsama.

Namoonni yeroo dheeraaf uffata aadaa isaani bu'uura godhachuun kan itti fayyadama turan, namni tokko uffata uffate ilaaluun sadarkaa jireenyaa, eessaa akka dhufeefi eenyummaa isaa himuun ni danda'ama. Lurien (1981:23). Akka yaadni kun ibsuutti uffanni aadaa namni yoo uffatu aadaa isaa ibsuu bira darbee hiika guddaa akka qabuufi eenyummaa isaa, qabeenya isaafi kabajaa guddaa ittin mul'isuuf gaheen isaa daangaa hin qabu. Itti dabalun Paulitschke (1888:105) Asmarom (1973:97) wabbeefachun yoo ibsu;

Oromo is the law of feminine modesty that checks the indecently dressed woman. According to this law: "Women have taken to wearing cloth so thin as to leave them virtually nude. Hence forth, they must wear gorfo (ceremonial leather dress) at all times. Should a woman be improperly dressed, the husband is responsible and shall be punished" (Legesse, 1973: 97). It is obvious that the reason why the husband is enjoined with the responsibility of controlling the modesty of his wife is that a wife does not have an existence separate from her husband or that she is under his full protection.

Oromoon duri seera jireenya isaa keessatti dubartoonni haala uffaana aadaa kan qabaniidha. Akka seera kanaati Shamarranni uffata haphii gogaarra hojjetaman akka

uffatanni kan ‘Gorfoo’ jedhamu yeroo hundafi yeroo sirna adda addaa keessatti kan uffatamu uffata gogaa laalaafaa uffati. Yoo kana hin rawwaanne abbaa mana ishee kan adabuu danda’a. Kun immoo kan taasifamu uffata aadaa uffachuun ishee abbaan warraa haadha mana to’achuu aadaa saba eegamu kan taasisufi kan itti waligalan akka ta’e yaada kanarra hubachuun nidanda’ama. Sabni Oromoo meeshaalee faayaa aadaa cinaatti uffata kan dhiraafi dubartoota yeroo dur keessa haala miidhagina qabun hojjetame akka meeshaa faayaatti kan ittifayyadama akka ture ragaan qorattoota adda addaa ni ibsa. Yaadolee ittifayyadama meeshaalee aadaa Oromoo ibsaan keessaa kan uffataa walqabatee ragaa jiru kan armaan gadi ilaalun nidanda’ama.

*Oromo*In the 1780, we learn from Caulk that Amir Abd al-Shakur went from Harar to the Nole clans in the north and to the Jarso in the north-east and brought bales of sheetings for the first time to those Oromo in order to civilize them (Caulk 1977:372). Just as is the case among various Somali clans, Jarso and Nole Oromo men adopted cloth to their wardrobe while women continued to dress in the animal skins that men and women had worn in the past. (Moktar 1876:383).

Yaadni kun kan ibsuu sabni Oromoo bara 1780 keessa akka barreessan Caulk jedhamu sanyi Oromoo Noolee fi Jarsoo kan ta’e Abdala Shakuur ragaa fudhachuun meeshaa aadaa Oromoon qabu akka bare, kan Baalee kaasuun qaroomni saba Oromoo gama meeshaaleetti duri akka ittifayyadaman ragaa baha. Akkuma saba Somaalee gosti Jarsoofi Noolee uffata aadaa dhiraatis kuusaa keessatti mul’atanifi uffataa kan shamarrannis, goga bineensotarra kan hojjechuun sabni Oromoo akka ittifayyadama turan ta’u ibsa.

Meeshaalee aadaa eenyummaa saba tokko tursuuf bu’aa heddu akka qabu; akka ragaalee adda addaatiin kan mirkanaa’u danda’uufi jireenya uummata tokko kan mul’isudha. Ittifayyadamni isaas, saba sabattii addadummaa kan qabuudha. Yaadumma kana ilaalchisee Yene’e’alem (2001:88) akka armaan gaditti ibsiti. “Meeshaaleen aadaa saayinsii dhimmoolee hawaasummaa, siyaasafi dinaagdee ummata tokkoo karaa meeshaalee ogummaa ummatichaan omishamanii kan qoratuudha. Namoonni akkuma sadarkaa jireenya isaanii qaama isaanii qorra, aduufi bubbleerraa ittisuuf wantoota dhiyoo isaanitti argamaniirraa ‘Uffata’ hojjataa turaniiru; ammaas hajjitannii ittifayyadamaa jiru.”

Akka yaada kanatti iddoofi haala jireenya namootan meeshaalee aadaa hojjechuuf wantoota oolanitti fayyadamun hojjetaanni dhimma adda addaatiif kan itti fayyadamaniidha. Yaaduma kana kan walqabate meeshaaleen faaya aadaa dubartootaa ilmi namaa teeknoloojii ammayyaatiin osoo fayyadamuu hinjalqabin dura ogummaa ummatta bira tureefi haala barbaachisa ta'een kan ittifayyadamaniidha.

2.4.1 Faayama Halluu Uffataa Aadaa

Ummanni Oromoo miidhagina qaama isaanii eeguf meeshaaleen faaya isaan ittifayyadamun cinaatti uffata aadaa halluu hiika qabeessa ta'en bifa adda addaan faayamu kan ittifayyadamaniidha. Keessattu uffanni haala aadaan yeroo uffanaaf qophaa'uu kuulaa halluu adda addaa qabun faayamee haala hiika qabu irratti kan hunda'uun qophaa'a. Akkasumas, uffanni uffatamuun dura dhadhaa keessa kan cubaanis nijira. Sababni isaas Oromoon looniin qabata akka ta'ee mul'isuuf akka fayyadamani.

Meeshaaleen Waaqeffannaa Oromoon ittiin malkaa ba'u keessaa tokko uffata aadaa halluu addaa addaan faayamedha. Akka Seera Gadaa Oromootti Alaabaan gadaa halluu bifa sadii kan qabuufi hiikni halluuwwan kunneen qabanis nijira. Kanuma walqabatee Biraanuu (2007:40) yoo ibsu;

Uffanni namoonni baay'een uffatanis halluu dhuma kanaan faayamee uffatu. Ayyaantuun dhiiraafi dubartii yoo irreeffatan, yoo dhibaayyuu dhibaafatanii Waaqa kadhatan kuulli uffata isaaniifi kuulli uffata warra waaqeffataafi mallattoon fajjii tokkodha. Innis, gurrchi olaanee, diimaan itti aanee walakkaasaa irratti kan hojjetamu, adiin immoo akka halluu 3^{ffaa}tti kan gadi aanudha. Hiikkaan isaas, Gurraachi olaanu bifa Waaqaa kan hundaa olii ta'uusaa agarsiisa. Diimaan bilchinaafi gootummaa kan agarsiisu yoo ta'u, Adiin ga'umsa yookaan fixannoo agarsiisa.

Akka yaada kanatti uffanni uffatamu aadaa sirna gadaa bu'uura godhachuun yoo ta'u, bifa faajjii abbaa gadaa Oromoon irratti hunda'e gubbaa gadi gurraacha, diimaafi adiin hojjetama. Uffanni haala kannan hojjetamus tokko tokkoon halluu isaa hiika mataa isaa danda'e qaba.

2.5 Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii

Qorannoowwan dhimmolee meeshaalee aadaafi faaya aadaa wajjin walqabatan yeroo adda addaa keessa namoota garagaraattin hojjetaman qorannoo kana wajjin walfakkii qaban kallattiinis ta'eealkallattiin walitti dhufeenya qaban kutaa kana jalatti kan ibsamaniidha. Kan inni tajaajilus, xiinxala walfakkeenyaafi garaagarummaa qorannoo kana gidduu jiru adda baasuuf. Qorannoolee hanga hammaatti godhame kallattiifi alkallattiin qorannoo kana wajjin walqabatan yeroo adda addaatti namoota adda addaan hojjetaman argamanii jiru. Isaanis: Abdii Ismaa'il, Ariel Beaujot, Asnaaqeech Taayyee, Yene'e'alem Araddoo, Biraanuu Dirribaa, Biiftuu Tuujii, Caalaa Diroo, Jiinanus Galataafi Imaanaa Bayyanaa kan akka fakkeenyaati fudhatamaniidha. Isaan kannis haala walfakkiifi garaagarummaa qorannoo kanaa jidduu jiru haala itti aanuun dhiyaateera.

Abdii Ismaa'il

Abdii Ismaa'il (20015) Mataa duree "Xiinxala Meeshaalee Aadaa Oromoo Arsii; Godambaa Siidaa Wareegamtoota Aanolee Keessatti Argaman." Jedhu waraqaa qorannoo digrii lammaffaa guutachurratti kan hojjetame yoo tahu, kaaayyoon ijoo qorannoo kanaa meeshaalee aadaa galmicha keessatti argaman gosa gosaan qooduudhaan tajaajila, yoomessa, fakkoommii, afoola ittiin walqabatan xiinxaluun ibsa itti kennuudha. Akka waliigalaattis meeshaaleen aadaa godambicha keessatti walitti qabaman gosaan gosaan kan hinqoodamneefi faayidaan, fakkoommiin, yoomessi, afoolli isaan waliin walqabatan kan hin ibsamne ta'uufi dhala haaraayaatiin salphatti irraaffatamuu danda'uu isaanii akka argannoo qorannoo kanaatti kaa'ameera. Tokkummaan qorannoo kana wajjin qabu keessa inni ijoon daamee fookiloorii keessaa gosa meeshaalee aadaa irratti xiyyeefachuun isaa ijoodha. Akkasumas wanti adda isaaa taasisuu qorannoon kun ittifayyadama Meeshaalee Aadaa faaya Dubartootaa irratti kan fullefateedha.

Asnaaqeech Taayyee

Asnaaqeech Taayyee (2007) qorannoo digrii tokkooffa guutachuuf mataa duree "Sirna Boolla Qayyaa Godina Sablammii Oromoo Walloo Aanaa Arxumaa Fursii Sakattaa'u." jedhurraatti kan gaggeesite yoo ta'u, kaayyoon qorannoo kanas adeemsa raawwii boolla qayya, miidhaginaaf akkamitti akka ittifayyadaman akkasumas, sirna itti gaggeefamu

xiinxaluurra kan xiyyeefatatuudha. Boqonna jalqaba keessatti sirna boolli qayyaa dubartoota Oromoo walloo biratti miidhagina dubarrtootaaf baay'ee beekama akka ta'e ibsameedha. Akkasumas, aadaa miidhagina dubartoonni ittin eeggataniifi ofkunnunsuf akka ittifayyadaman ilaalamee yoo tahu kun tokkumma qorannoo kana ibsa. Dubartoonni miidhagina qaama isaanii boolla qayyaatti yoo faayadaman adeemsa boolli qayyaa itti aarfatamuus ibsameera. Afaan inni ittin hojjetames tokkummaa qorannoo kana lamanitti. Qorannoo kan lamanii waanti addaa taasisuu immoo ragaan ishee keessatti aadaan dubartoonni ittin miidhaginaa isaanii ittin eeggatan inni tokko hiinnaa hidhachuu ,ilkaan tumachuu yoo tahu aadaa Oromoo Walloo keessatti hin taane ofkeessa qaba. Akkasumas, adda addummaan jidduu isaanii jiru kaayyoon qorannoo kana meeshaa faaya aada dubartoota lukaa kaasee hanga mataa ittifayyadamanirratti kan xiyyeefatatuudha.

Biiftuu Tuujii

Biiftuu Tuujii (2002) qorannoo mataa duree “Boolla Qayyaafi Kunuunsa Dubartootaf Godhamu Aanaa Shashamanneetti.” Kan gaggeessite yoo tahu keessatti kayyoon waligala qorannoo kana aadaa boolla qayyaafi kunnunsa dubartii dhaloota ammaaf beeksisuudha. Kana malees aadaa labata dursaafi labata ammayyaa walittii dhufeenya akka uumamuu taasisuu kan jedhuudha. Dubartoonni Oromoo Shaashamanneefi Oromoo walloo kunnuunsa godhamuuf qabuufi ulfina guddaa hawaasa biratti kan qaban ta'uusa ibsa. Qorannoon ishee maalummaa boolla qayyaa ibsuu, akkaataa boolli qayyaa itti qophaa'u, faayidaa qayya qayyachuun hadhooliif kennuu fi akkasumas, faaya qaamattif akkatti akkaa ittidihimma bahamu agarsiisuu irratti kan xiyyeefattun qorannoo kanan walfakkaata. Akkasumas qayyii boolli qotamee mukti qayyaaf ta'u keessatti gubachuun dessuun qaama ishee guutuun boolla kana keessa teessee hurka achii keessa ba'uun ulatti jabiina qaamaa foolli qaamaa gaarii taasisuuf fayyada yaadni jedhu waalfakkeenya qorannoo kana lamannitti. Walfakkeenya qorannoowwan inni biroo ammo qorannoon kun lamannidamee fookiloorii uummata Oromoorratti xiyyeefatu. Afaan qorannoowwan kun ittiin geggeeffamanis tokkoodha.

Garaagarumaan qorannoowwan kan lamaan jidduu jiru adeemsa qorannoo kana keessatti sirna boolla qayyaafi kunnunsa dubartoota Oromoo Shaashamanneefi Oromoo Walloo walbirra qabuun haa gaggeefamu malee meeshaalee faaya kan Oromoo Walloo sirritti

irratti hin hajjetamne ta’u dhabuun isaa adda addummaadha. Hanqinni qorannoo kana keessatti mul’atuu haala adeemsa boolla qayyaa Oromoo Walloo dubartoonni ittifayyadaman keessatti muktii qayyaaf fayyadan erga gogen booda akka qayyaatamu kan ibsamee yoo ta’u gama aadaa Walloon mukni gogaan qayyaaf kan hinfayyadne ta’uusati. Akkasumas, qorannoo kana keessattii kaayyoon yaadame dubartoonni boolla qayyaa aarfatan akkamti akka kunnunsaman irratti xiyyeefata. Qorannoon kun garuu meeshaalee aadaa faaya dubartoota qacceessurrati.

Biraanuu Dirribaa

Qorannoo Biraanuu Dirribaa (2007) Mata duree “Qaaccessa Hiika Mallattoolee Ayyaana Irreechaa Dirree Calalaqii Aanaa Midaa Qanyii.” irratti kan dhiyaateedha. Qorannoon kun ulaagaa digirii lammaffaa guutachuuf kan gaggeeffame yoo ta’u, boqonnaa jalqabaa keessatti uummanni Oromoo waantota ittiin beekamu keessaa aadaa waan hunda haammatu kan beekumsa, amantaa, aarti, haamilee, seera duudhaa, dandeettiwwani fi amaloota gargaraa hawaasa keessatti dhala namaatiin fudhatanii argaman kan of keessaa qabu akka ta’e ibsa. Mataduree “Meeshaalee Ayyaana Irreechaa” jedhu keessatti meeshaalee aadaa kanneen akka callee, caaccuu, siinqee, kallachaa, bokkuun, Alangaa Abbaa Gadaa, aadaa uffanna, kanneen kana fakkaatan faa’a akka ta’ee ibsa bal’aa kennuun isaanii qorannoo kana waliin akka walitti dhufeenya horatan taasisa. Garuu mata duree qorannoo kana meeshaalee aadaa faaya dubartootaarratti kan xiyyeeffatuudha.

Caalaa Diroo

Qorannoo Caalaa Diroo (2014) Qorannoo mata duree “Xiinxala Qabiyyee Fakkoommii Meeshaalee Ayyaana Warra Oofaa Aanaa Meettaa Roobii.” jedhurratti gaggeesse, keessatti fakkoommii meeshaalee ayyaanaa warra Oofaa Aanaa Meettaa Roobii xiinxaleera. Tokkumma qorannoo kana wajjiin jiru keessa tokko meeshaa ayyaanna kan dubartoonni ittifayyadaman kaneen akka calee, caccuufi siinqee kan kaasee ta’ufi damee fookloorii irratti kan xiyyeeffatee afaan walfakkaatuun kan hojjetamaniidha. Qorannoo keessattis, meeshaaleen ayyaanaa hiika adda addaa akka qaban haa ilaalu malee gama meeshaalee faayaa aadaa dubartootaa waan ibse hinqabu.

Dirribaa Tafarraa

Dirribaa Tafarraa (2001) qorannoo mata duree “Akkaataa Rifeensaa Harargee Bahaa” jedhu barruu waaltina Afaan Oromoo Keessatti kan gaggeesse yoo ta’u, kaayyoo qorannoo kanas maalummaafi akaakuu akkaataa rifeensa Oromoon Harargee bahaa ibsuufi beeksiisuu akkasumas, akkaataa rifeensaa kun maalummaa yookaan eenyummaa ummatichaa aadaa, siyaasa , haala hawaasummaa, ilaalcha , amantii , safuu, duudhaafi falaasama uummata ammam akka ibsaan beeksisuuf kan ibsuu keessatti qorannoo kanaan walfakkeenya qaba. Qorannoo kun kan addaa irra ta’u qorannoon kan gaggeefamee akka Waligalatti akkaataan rifeensa dubartoota qabu fi hiika inni qabun addaan hin osoo baasin ka’uu isaati. Garaagarummaan qorannoo kana lamaan jidduu jiru inni biroo qorannoon kun itti fayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartoota Oromoo Walloo mataa hanga lukaatti walitti qabe kan ilaaludha.

Jiinanus Galataa

Jiinanus Galataa qorannoo isaa (2010) mata duree “Qabiyyee Meeshaalee Ulfoo Amantii Oromoo Aanaa Tokkee Kuttaayee” irratti xiyyeeffateedha. Qorannoon kun ulaagaa digirii jalqabaa guutachuuf kan gaggeeffame yoo ta’u, meeshaalee Oromoon amantaa isaa keessatti falaasama isaa wantoota isaan calaqqisiisan keessaa meeshaalee ulfoof bakka guddaa qabaachuu isaafi kan Waaqa kadhachuu oolu ta’uu isaa ibsa. Dabalataan ammoo, mataduree xiqqaa ‘Meeshaalee amantii’ jedhu jalatti callee, caaccuu, siiqqee, kallachaafi bokkuun meeshaalee miidhaginaatiin tajaajiluun alatti meeshaa hoodaati jechuun ibseera. Meeshaalee miidhaginaa ilaalchisee ibsaa kan kennuu waan ta’eef qabxiileen kanneen qorannoo kana waliin akka walfakkeenya horatu isa taasisa. Garuu, qorannoon kun kallatti ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa waan ilaaluuf garaagarummaa qaba.

Imaanaa Bayyanaa

Warraaqaa Qorannoo Imaanaa kan (2007) mata duree “Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Naannoo Shawaa” irratti xiyyeeffateen wantoota qorannoo kanaan walitti dhufan muraasa kaaseera. Akka qorannoo kana keessatti ibsutti meeshaaleen aadaa kan akka saboroo, jaaloo okolee, Qorobee, Qorxii weessoo k.k.f meeshaalee aadaa nyaataafi dhugaatii ayyaana Ateetee waliin wal qabataniidha.

Kanaaf, meeshaaleen aadaa Oromoo kun tajaajilaa isaatiin ala hiika waliin kan qophaa'anii akka ta'e kaasuun isaa walfakkeessa. Walumaagalatti qorannoowwan armaan olitti ka'an kun kallattiin osoo hin taane yaadonni xixxiqaan achi jalatti ka'an mata duree qorataa kanaatiin wal fakkaatu. Garaagarummaan qorannoo kana jiddu jiru qorannoon kun kan inni irratti xiyyeeffatu ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaarratti.

Yenee'alem Araddoo

Yenee'alem Araddoo (2001) qorannoo mata duree "Qorannoo Uffataafi Faaya Dubartii Arsii" jedhu barruu waaltina Afaan Oromoo Keessatti hojjetten ummanni Arsii keessattu dubartoonni baroota darban keessa uffata gogaa horiirraa hojetaman uffataa akka turan ammaas ummanni Kokkoosa akka itti fayyadama jiran ibsa. Kana jalatti faaya ijoolleen (durbii) godhattuufi faaya durbi hin heerumneefi kan kaadhimaman godhatan gurratti fayyaa Qashoo jedhamu kan mormaa Calleewwaan, dooqarraa faaya hojjetame akka ittifayadaman kan ibsuurratti tokkummaa qorannoo kanan wajjin kan qabuudha. Adda addummaa isa ammoo meeshaalee aadaa faaya dubartootaa ilaallatan haala qabatama Godina Addaa Saba Oromoo Walloo Aanaa Kamisee mata kaasee hanga quba lukaatti kan ilaalu kan dabalatuu ta'u isaati.

BOQONNAA SADII : MALA QORANNICHAA

Boqonnaa kana keessatti tooftaalee qorannichaafi wantonni mala qorannichaa waliin walqabatan kanneen akka, filannoo iddattoo, mala odeeffannoowwan ittiin funaanaman, Meeshaalee odeeffannoon ittin funaaname, naamusa ogummaa, muuxannoo dirree aloolaa, mala odeeffannoon ittiin qaaceffamuu k.k.f ofkeessatti hammata. Waantonni armaan olitti tuqaman kunis bal'inaan armaan gadiitti ibsamaniiru. Kaayyoon qorannoo kanaa inni guddaan ittifayyadama aadaa meeshaalee faayaa dubartootaa haala qabatama godina Addaa Saba Oromoo Walloo Aanaa Kamisee qaaccessuudha.

Gosoota Meeshaalee aadaa faaya dubartootaa maal akka ta'an, dubartoonni yoom yoom fi qaama kamirratti akka gargaaraman, umrii kamirraa akka ittidhimma bahan, maalirraa akka hojjetaman, wantoota dubartoonni miidhaginaaf ittifayyadan, meeshaalee faaya faayidaa dubartootaaf qabuufi kabaja inni dubartootaaf taasisuu beekun barbaachisadha.

Qorannoon kunis meeshaaleen faaya aadaa hawaasa keessatti waan ittifayyadamaniiif maal maal akka ta'ani, eenyu akka itti fayyadamu, yoom akka ittifayyadamanifi hiika maal akka qaban, karaa adda addaa xiinxaluuf nugargaara. Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa qaaccessa akkaataa ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa haala qabatama Godina Addaa Oromoo Walloo Aanaa Kamiseerratti qaaccessun ibsuurratti kan xiyyeffatedha. Qorannoon aadaa hawaasaa waliin walqabatu geggeessuuf qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuutu garii ta'a (Dastaa, 2013: 30).Gosti qorannoo akkanaa odeeffannoo daawwannaa, afgaaffiifi marii gareetiin kallattii dhumaan hawaasicha keessa galuun funaanamu gadi fageenyaan ibsa. Odeeffannoon kallattiidhaan hawaasicha keessa galuun waan funaanameef odeeffannoon argame gadi fageenyaan xiinxalanii ibsuudhaan waan duraan hinbeekamnes ifa baasee kan namatti mul'isudha. Qoratichis malleen qorannoo adda addaa akka jiran keessa malli qorannoo akkamtaa yookiin qulqulleeffataa mala kana fayyadamuun mala qorannoo ibsaa hojii irra oolcheera.

3.1 Filannoo Iddattoo Qorannichaa

Qorannoo geggeessuuf iddattoon ragaa qaaceffamee bu'aan qorannoo erga beekamee boodas firii qorannoo sanaa qaama dhimmichi ilaaluuf dhiheessuufi agarsiisuuf kamtu akka dhihaatu kan ittiin filamudha. Iddattoo filachuun kan barbaachiseef ammoo, yeroo,

maallaqa, humna namaafi k.k.f qusachuuf yaadameeti. Haaluma kanaan namni qorannoo geggeessu tokko iddattoo filachuuf tooftaalee hedduutti gargaaramuu danda'a. Tooftaaleen kunniinis akkaataa qorannicha waliin deemuu danda'anitti ilaalamani kan filataman qoratichaani. Kanaafuu, iddattoowwan addaa addaa hojii qorannichaa galmaan ga'an filachuun mala isa bu'uuraa qoratichi itti gargaagamu ta'a. Qorannoo kana keessatti madda odeeffannoo ta'anii kan odeeffannoon irraa funaaname dubartoota aanaa kamisee keessa jiraatani akkaataa ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa beekaniifi mangoddoota dhimma kana gadi fageenyaan beekanidha. Malli kunis, mala ibsaa qorannoon ittiin dhihaatudha. Mala kana keessatti iddattoowwan hedduu fayyadamuurra iddattoowwan dhimma qorannoonirratti geggeeffamu waliin walitti dhufeenya cimaa qaban muraasarraa odeeffannoo ga'aa ta'e funaanuu irratti bu'uurefata.

3.1.1 Mala Filannoo Iddattoo Qorannichaa

Qorannoo adeemsisee odeeffannoo fudhatama qabuufi qabatamaa ta'e argachuuf iddattoowwan ofeeggannoon filachuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan, malli iddattoon qorannichaaf ittiin filatame iddattoo eerummaati. Malli kun irra caalaa kan filatameef qorataan dubartoota meeshaalee faaya bal'inaan fayyadaman hedduu isaani ofii isaatiif faayidaa isaa waan hinbeekneef dubartoota yeroo dheeraaf meeshaalee faaya aadaa fayyadama turan odeeffannoo bal'aa kennanii kan argachuuf kan dandeessisu mala kanaa waan ta'eefi filate. Mala kanaan dubartoonni faaya aadaa fayyadaman waa'ee isaa bal'inaan beeku jedhaman iyyafachuun bira dhaqamee odeeffannoon irraa funaaname. Kanaafuu malli kun iddattoowwan muraasa odeeffannoon irraa argamu caalaa odeeffannoo argachuuf mala filatamee hojiirraa ooledha.

Dubartoota aanaa qorannoon keessatti geggeeffame keessa jiraatan mararraa odeeffannoo funaanuufi qaaccessuun sababa hanqina yeroofi humna namaarraa kan ka'e humna qorataatiin ol ta'uu danda'a. Kanaafuu bartoonni naannoo kanatti meeshaalee aadaa faaya dubartootaa yeroo dheeraaf warra tajaajilama turan 10 (kudhan) fudhatee qorannoo irratti geggeesse. Tokko tokkoo dubartoota kanaa bira ga'uun odeeffannoon kan irraa funaaname mala eeruutiini. Naannoo sanatti meeshaalee aadaa faaya dubartoonni kana akkaataa ittifayyadama isaa kan beekan gaafachuun bira deemame ragaan funaanameera.

3.2 Mala Odeeffannoowwan Ittiin Funaanaman

Qorannoon qulqulleeffataa dhugaa hawaasa tokko keessa jiru bira ga'uuf mala funaansa ragaa adda addaatti gargaaramuu barbaachisa. Qorannoon akkanaa daawwii, afgaaffii, ragaalee barreeffama adda addaa sakatta'uufi marii gareetiin ragaa funaanuun qorannoo geggeessuun nidanda'ama. Qorataan qorannoo qulqulleeffataa fayyadamus haala adda addaatiin waan ilaaluuf malawwan ragaaleen ittiin funaanaman muraasatti dhimma ba'uu danda'a. Haaluma kanaan odeeffannoon afgaaffii, marii gareefi daawwiin kallattii dhumaan hawaasa keessaa funaaname. Sanaan booda, odeeffannoo argame gadifageenyaan qaacceffamee dhihaateera.

3.2.1 Afgaaffii

Afgaaffiin meeshaalee odeeffannoon qorannoodhaaf ittiin sassaabamu keessaa isa tokko. Malli kunis mala qorataan odeefkennitoota waliin fuulaafi fuulatti walarguun odeeffannoo qorannoo isaatiif barbaadu afaaniin gaafachuun funaannatudha. Dubartoonni haala ittifayyadama meeshaalee aadaa beekan walqixa waan hinbeekneef malli odeeffannoon ittiin funaanamu kun mala warra kaanirra filatamaadha. Gama biraatiin, malli kun dandeettii dubbisuu qabaachuu odeeffannoo kennitootaa waan hingaafanneef dubartoonni odeeffannoo qorannoo kanaaf ta'u kennuu danda'u. Afgaaffii gartokkeen qindaa'e (Semi-Structured Interview) muraasa qopheeffachuun gara ragaa funaanuu erga deemamee booda odeeffannoo odeefkennitoonni kannan irratti hundaa'uun gaaffilee deebii qorannoo kanaatiif oolan gaafachuun nidanda'ama. Haaluma kanaan, ragaa odeefkennitoonni beekan, meeshaalee aadaa faaya dubartootaa akkaataa ittifayyadama., gosaa isaafi faayida isaa waliin akka ibsaniif karaadha. Qorataan kana bu'uura godhachuudhaan, yaada odeefkennitoonni kennan irratti hundaa'ee gaaffilee biroo gaafatee yaada dabalataa argatee odeeffannoo funaannateera. Haala dubartoonni odeeffannoo kennan sun keessa jiran irratti hundaa'uunis gaaffilee fooyyesseefi yaada isaanii irratti hundaa'uun gaaffilee biraa kaasee gaafatee odeeffannoo bal'aa argachuu danda'eera.

Mala kanaan odeeffannoo funaanuuf qorataan jalqaba gaaffilee qorannoo isaatiif deebii naaf argu jedhee yaade gaaffilee 14 qopheeffate. Gaaffileen qophaa'an kunis kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uu isaanii keessa deebi'ee erga mirkaneeffateen booda bakka

qorannoo isaatiif odeeffannoo irraa funaannatu deeme. Bakka sana erga ga'een boodas dubartoota naannoo sanaa aadaa kana beekaan akka eeraniif gaafachuudhaan manaa manatti deemee odeeffannoo irraa sassaabe. Odeeffannoon haala kanaan funaanames yeroo isaan deebii kennan kaasettatti waraabame.

3.2.2 Marii Garee

Dubartootaa akkaataa ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa beekan afgaaffi iddoo garaagaraatii iyyaafachuun dhiyaatan kurnaan (10) isanumaa walitti qabun garee namoota sadi, afuriifi sadii qabuun bakka sadiitti qoodamanii gaaffilee afgaaffi kudha afran dhiyaate bu'uura godhachuun akka mari'atan taasifameera.

Haaluma kanaan, odeeffanno argame qulqulleeffachuuf yaanni isaan mariidhaan irratti waliif galan yaadannoo qabatamuun qaacceffamee odeeffannoo irraa argame waliin walbira qabuun ittiin mirkaneeffame.

3.2.3 Daawwannaa

Qorannoodhaaf ragaalee funaanuu keessatti meeshaalee qorannaa kan qoratichi funaansa ragaaleetiif daawwannaa filateef guyyaa dubartoonni aanichaa walfaana sirna aadaa addaarratti meeshaalee faaya aadaa ittifayyadaman qaamaan daawwachuudhaan ragaalee walitti qabachuun qoranicha irra caalaa bu'a qabeessa taasisa. Akkasumaas, aadaa jiru waan ijaan argamuuf amanamummaa qabaata. Kana malees odeeffannoo afgaaffiin bira gahuu hin dandeenye argachuuf qoraticha kan gargaarudha.

Qoratichi daawwannaa kana kan taasise guyya cidhaa, ayyaanafi agarsiisaa sirna aadaa Aanaa kamisee adda addaa keessaatti taasifamee irratti al sadi hirmaachuun meeshaalee dubartoonni guyyaa sana fayyadamuuijaan argee jira. Kunis dubartoonni meeshaalee faaya gargaaraman ijaan waan argamuuf qoratichi gosoonni akkaataan ittifayyadama isaanii maal maal akka ta'aniifiqaama kamirraatti akka godhataman irratti ragaan walitti qabateera. Ragaa dabalataa qorannicha cimsuu danda'an funaannachuuf haala itti fayyadama meeshaalee faaya aadaa dubartootaa gosa gosaan qooduudhaan, yoomessa isaa, maalirra akka hojjetaman, qaamaa kam irratti akka godhataman, umrii kan kaase akka itti dhimma bahamu, tajaajila maal akka qabaniifi waantota miidhagina dubartootaa wajjin walqabatan daawwachuun yaadannoo qabachuun dhumarratti iddoo shakkii qabuufi ifa hin taane gaafachuun odeeffannoon sassabameera.

3.3 Meeshaalee Ragaan Ittiin Funaaname

Meeshaaleen odeeffannoo ittiin qorataan sassaabbachaa ture qorataan yaadannoo dirreerraa qabatame, teeppii, kaameraafi viidi'oodhaan fayyadamun kan waraabameedha. Warraabbii sagalee kana afgaaffiifi marii garee waa'ee ittifayyadama meeshaalee faayaa dubartootaarratti argame waraabamee suura kan deeggarameedha. Dhumarratti waan waraabame isaan dhageessisaa iddoo itti dabaluun itti jiraatu itti dabalaa waraabaa tureera. Waraabbiiin kana akkuman xumureen kompitaraan ragaaalee sassaabaman tartiiban qindeessee barreeffamatti jijjiireera.

3.4 Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Ragoota odeeffannowwan kannen akka daawwannaadhaan, afgaaffiifi marii gareetiin argaman gadi fageenyaan xiinxalamani hiikaa tti kennamu waan ta'eef, qorataan madden kanatti gargaaramee odeeffannoowwan walitti qabaman mala akkamtaa (qualitative) fayyadamun qaacceseera. Ragaaleen qorannoo kanaaf funaanamanis tooftalee garaagaraatiin mala qoqqooddiifi irra deddeebiidhaani qaacceffamanii dhihaataniiru .

Odeeffannoon qorannoo kanaaf barbaachisu erga funaanamee boodas bakka addaddaatti qoqqoodamuun ibsameera. Odeeffannoowwan afgaaffii, marii gareerraafi daawwannaatiin funaanaman kunneen akkaataa walfakkeenya isaaniitiin walitti guuramanii ibsaman. Ibsi itti kennames haaluma namoonni odeeffannoo kennaniin sababa isaanii waliin taa'e.

Akka waliigalaatti haala ittifayyadamni meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa itti argaman, yeroo itti fayyadamamu, sadarka umrii kamin akka itti faayadaman, qaama kamirraatti akka fayyadaman, maalirra akka hojjetaman, eenyu akka dubartootaa kennuu, wantoota miidhaginaa dubartoota wajjin walqabatan, faayidaa akkamiitii akka oolufi akkaataa ittifayyadama irratti ibsi gabaabaan erga itti kennamee booda tokko tokkoo isaanii yaada haayyootaafi odeeffannootaa wajjin waliin walqabsiisuun ibsi bal'aan itti kennameera.

3.5 Naamusa Ogummaa

Qorannoo tokko gaggeessuufi milkeessuuf haalli dhiyeenya qorataa murteessaadha. Haala kana keessatti hawaasa sana bira tuturuun yaada isaanii baruufi akka hawaasichaatti hojjechuun murteessaadha. Haaluma kanaan akkaataa uffannaa, aadaa

nyaataafi amantii isaanii kabajuudhaan odeefkennitootan walii galee hojechoo tureera. Kana keessatti, qorataan argannoo qorannoo isaa milkeessuuf odeefkennotoota waliin qophii bunaa qopheessun taphachaa odeeffannoo isaan kennan funaaneera.

Dhumarratti dubartootaa faaya aadaa godhatanii yookaan ittifayyadaman maatiifi isaan eeyyamaagaafachuu bifa suuraattii aadaan isaanii akka mul'atuuf qoratan kan eeyyamsiisamee suuran isaan kan qorannoo keessatti kaa'ameedha. Hojiiwwan aloolaa booddee ragaaawwan sagaleefi viidiyoo kaameraan waraabaman dhageeffachuufi ilaaluun barreeffamatti jijjiiruu ragaalee wal fakkaatan iddoo tokkotti gurmeessuu qoqqooduufi kan qaaccessamuudha.

3.6 Muuxannoo Dirree

Qorannoon dirree kan qorataan tokko iddoo qorannichi itti adeemsisu dhaquudhaan qorannoo kan gaggeessuudha. Adeemsi kunis kan odeeffannoon qorannoo sanaaf ta'urraa argamu namoota, fakkii, hambaa, aadaa hawaasichaa, siidawwanifi k.k.f daawwachuuf bira dhaquun qabatamaan ragaa barbaachisu sassaachuuf wantoota akka gaariitti yookaan fafeetti nama qunnaman bakka itti ibsuuf fayyaduudha. Haaluma kanaan qoratichis sirnaa cidhaa, sirna ayyaanafi sirna agarsiisa aadaa adda adda aanaa Kamisee keessatti gaggeefamu bira dhaquun ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartoota tajaajilaman daawwatee keessatti dubartoonni faaya akkaataa ittifaayadaman isaa yoo yoo gaafataman sirritti ibsuu hin danda'an waan taheef fedhii dhabuun ni mul'ata.

Odeeffannoowwan qorannoo kanaaf barbaachisan kan walitti qabaman adeemsa adda adda keessa darbaniiti. Jalqaba qorataan odeeffannoo ittiin funaanuuf malawwan nagargaaru jedhee filate afgaaffii dhuunfaatti dubartootaa ittifayyadama meeshaalee aadaa gaafatamaniif gaaffilee 14kan garee namootaa gosa meeshaa faaya isaannii beekumsa irratti qabanniin dubartootaa 10f qopheeffatee erga mirkaneeffateen booda teeppiifi kaasetta odeeffannoon itti waraabamuufi yaadannoo kan qopheeffate haala gaariidhani.

BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA

4.1 Ittifayyadama Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa

Meeshaalee aadaa faaya dubartootaa sabni Oromoo kan ittin beekamu hiikafi kabaja mataa isa kan qabuudha. Sabni Oromoo faaya aadaa kan dhiiraafi dubartoota sadarka gargaraatti qoodamun akka dhimma itti baha ture ragaan funaaname ni mul'isa. Meeshaalee faaya kan isaan itti dhimma bahan yeroo cidhaa, ayyaanaa, yeroo dibaa, yeroo sirna waaqeffanna, yeroo sirna ateette, gadda, gammachuufi k.k.f keessatti faayidarra oola. Haala ittifayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa Oromoo Walloos ilaalchisee ragaan odeefattu irra argame akka ibsutti ; Sabni Oromoo Aadaa baay'ee inni qabu keessaa inni tokkoo meeshaalee aadaa faaya dubartootaafi sirna Qayya Aarfannaati. Qayya Aarfannaa jechuun saba Oromoo biratti dubartiin yommuu heerumtuu guyya murasa booda, muka jidhaa qayyaa Aarsuuf ta'u kanneen akka, Qollaadii yookaan Malahoofi eejersa boolla qayyaa keessatti ibidaan aarsuun kan miidhaaginaafi fayyummaaf qaama ishee itti eegatuudha. Dubartiin takka qayyaa ennaa aarfatu miidhaginaaf meeshaalee faaya biroo kan itti fayyadamtuudha. Yeroo sirna adda addaa keessa meeshaaleen aadaa faayaa dubartootaa hawaasa baadiyyaafi magaalaa Kamisee biratti baay'inaan kan itti fayyadaman meeshaalee aadaa faaya dubartootaa kanneen akka; Gume, Fasasee, Sakaalla, Indilxiillee, Gohoo, birriibisiifi kkf. Sabni Oromoo Walloo faaya kanneen kan ittifayyadama ture ammaas fayyadama jira. Miidhagina qaama dubartootaaf Sirni qayyaa Aarfannaa akkamitti dhufee kan jedhamu bara isa illee lakkoofsan ka'uun rakkisa ta'uullee sabni ittin beekamu saba Oromoo keessaa saba Oromoo Wallootti Kamiseetti. Aadaan kun dhalootaa gara dhalootaatti kan darbaa dhufe ta'uu isaa ragaa qabataman hanga ammaatti tajaajilarraa oola kan jiruudha. Saba Oromoo Walloo biratti dubartiin faaya itti hin fayyadamne arguun rakkisaadha; jechuun ragaa bahu. (Faaxuma Ahmad Caamsaa , 12/2008).

Akkuma ragaa kannarra hubatamutti akkaataan ittifayyadamani meeshaalee aadaa faaya dubartootaa mataa kaasee hanga lukaatti tokko tokkoon isaan yeroo sirna adda addaa keessatti itti fayyadamu. Dubartoonni miidhaginaa qaamaa isaan eeggachuuf itti fayyadaman ilaalun kan heerumtee, kan kaadhimaa qabduufi kan gaarayyuu qabdu jechuun addaa baasun ni danda'ama. Dubartiin tokka erga heerumtee guyya murasa

booda, qayya aarfatti. Kun ammoo miidhaagina qaamaa, dhaabbii qaamaa, foolli qaamaa dubartootaa kan ittin eegatuudha.

Meeshaalee faaya aadaa dubartootaa faayidaa isaa irratti hundaa’ un dubartoota sadarkaa umri adda addaa ta’ani kan ittidhimma bahama. Meeshaalee kunnin wantoota isaan irra hojjetamani, yeroo itti dhimma bahamu, qaama isaan irratti godhataman, Kabaja dubartootaa inni mul’isuuf ergaa mataa isaa danda’e kan qabuudha. Meeshaaleen aadaa faaya dubartoonni Oromoo Walloo aanaa Kamisee aadaa bu’uurefachuun akkaataa hiika qabaniin sirna addaa addaa keessatti kan tajaajilamaniidha. (Faaxuma Ali Caamsaa, 21/2008)

4.1.1 Faaya Aadaa Mallattoo kabaja Dubartootaa Ibsan

Uummanni Oromoo walgargaaruu, waltumsuufi wal kabajuun ummata amanaamuudha. Haala ittiin kabaja dubartootaa mul’isanis, mallattoolee adda addaatti ittifayyadamun cinaatti meeshaalee aadaafi gosa uffata adda addaa dubartoonni uffatan irratti hundaa’ un mallattoo mirgaa dubartootaa addaa baasuun beekun kan danda’amuudha. Meeshaaleen aadaa faaya dubartoonni ittifayyadaman wantoonni irraa isaanii hajjetamanii, qaama isaanii irratti godhataman, namoota isaanif kennu, umrii isaan itti fayyadamaniifi gosoonni meeshaalee faaya aadaa uummata Oromoo Walloo Kamisee keessatti garaagarummaan qaba. Meeshaaleen aadaa hawaasni fayyadamu keessattii mallattoofi ibsaa mataa isaa danda’e qabatee dhiyaata. Yaada kana Turner (1967:167) yoo ibsu; “Symbols selects certain pairs (symbol, interpretation) among the set defined in the very structure of symbolism.” jedha.

Akka yaada armaan olii kanaatti, mallattooleen wanta dachaa walqabatee dhiyaate caasaa mallattooleef hiika kenna. Kun ammoo, haala itti fayyadaman isaattin meeshaaleen aadaa akkuma akaakuun isaanii addaa adda ta’e, hiikni mallattoo isaanis adda addaa. Kanaaf, maalumma dubartoota bu’uura gudhachuun meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa mallattooleen kabaja dubartootummaa ibsaani gosoonni garaagaraa qaama isaanirratti godhatamanii ni mul’ata. Yeroo hedduu tajaajilli mallattoolee meeshaalee fayyaa aadaa keessatti mul’atu kabaja dubartootaaf jiru haala adda addaa keessatti ibsuuf tajaajila.

Yeroo ayyaannaas, ta'ee yeroo sirna tokko tokkoo naannoo adda addaattis mallattoolee kabajaa bakkeetti agarruun waa'ee uummata sana barra. Yaadumma kanaan walqabatee meeshaaleen aadaa faaya dubartoonnii ittifayyadaman faayidaa adda addaaf kan oolu yoo tahu, tokko tokkoo isaa wantii inni bakka bu'eef mallattoo kabaja dubartoonni qaban kan calaqsiiisuudha. Meeshaaleen faaya aadaa dubartootaa Oromoo Walloo mallattoon isaanii ibsuuf ittifayyadamni kabaja dubartoota kannen akka faaya kabaja daa'imummaa dubartootaa ibsu, faaya kabaja dubrummaa ibsu, faaya kabaja kaadhimaamtu ibsu, faaya aadaa haadha warraafi kabaja deessu kan ibsaaniidha.(Faaxuma Ahmad Caamsaa 4/2008)

4.1.2 Faaya Aadaa Mallaattoo Kabaja Daa'imummaa Dubartootaa Ibsuu

Gosoonni meeshaaleen faaya aadaa akkumaa mata dureerra hubatamuutti sadarkaa umri ijoollummatti kabajaa dubartoota ibsuuf tajaajilarra oolu. Akka aadaa Oromoo Wallootti dubartoonni ta'aa ni warrii dhiiraa yeroo umri ijoollummaa isaanitti daa'imman uffataa aadaa walfakkaatu baayinaan kan fayyadamaniidha. Yaaduma kan ilaalchisee akka ragaan odeeffataa irra argame akka ibsutti, meeshaaleen Faaya aadaa umrii daa'imumaatti kan ittifayyadamanifi rifeensa mataa itti kutatan sabni waan dhugeeffatu qaba. Meeshaalee faayaa aadaa kunnin daa'imman ijoolummaan safuu akka barataaniif, karaa qajeeltoonni akka guddatiniif, akka ijii hamtuun hin argineefi kabaja daa'immaan qabaniis walitti qabuun kan ibsuu ooludha. Kanneen keessa fakkeenyaafi meeshaalee faayaa aadaa kananneen akka cilciilli, looti, birbiisifi haalli rifeensii mataa dhahanna isaanii ammoo, Gamee, Guduuri, Kambaaloofi k.k.f. daa'immuuma dubartootaa kan ibsaan yoo ta'u, keessattu haalli dhahaatan reefensa daa'immaanni dubartoonni kunnin akka hinreebamneef, hojiis humnaa isaanitti ol ta'ee akka hin ajajaamneef aadaa Oromoo Walloo mirgaa daa'immaan dubartoota eeguuf kan faayaduus akka tahee odeeffatan kun ragaa bahu.(Aminaati Umar Ebla, 12/2008)

Akka ragaan odeeffataa armaan oliitti daa'immaan dubartootaa saba Oromoo Walloo faaya aadaa isaan ittifayyadamanifi haalli dhahaan rifeensa isaaniilee hiika qaba. Kun immoo, guddisa ijoolllee keessatti dubartoonni ijoollummaan kabajaa akka qabatan, iji hamtuun akka isaan hin ilaaleef, kan taasisuufi iddoo sabni kun daa'immaan dubartoota ta'anif kennu mul'isa.

4.1.3 Faaya Aadaa Mallattoo Haadha Warraa Ibsuu

Ittifayyadamni meeshaalee aadaa kan dubartootaa kabaja haadhummaa dubartootaatiif ibsuuf kan tajaajiludha. Yaadumaa kana ilaalchisee Biraanuu (2007:50) yoo ibsu, dubartoonni siinqee qabatan gurmudhaan sirna hawwaasummaafi amantaa hedduu waan raawwataniif siinqeen waraana dubartii jedhamuun beekkama. Siinqeen sirnoota jila adda addaa keessatti kanneen akka buttaa qaluu ayyaana irreechaa irratti kan dubartiin qabattuudha. Waan kana ta'eef, siinqeen meeshaa aadaa mirgaa haadhummaa kabajaa jechuu dandeenya.

Akka aadaa Oromoo Wallootti kana siinqee kan qopheessu haadha intala heerumsiiistudha. Siinqeen malees boraatiifi baarree qopheessiti. Dubartiin siinqee qabatte hawaasa keessatti bakka waan guddaa qabduufi yeroo deemtutti yoo dhufan hinqaxxaamuran. Keessattuu dhiirri karaa deemu itti dhufee yoo isheen eeyyama kenniteefii dabarsite malee tasa bira hindarbu. Dhaabbatee dabarsuuf dirqama qaba, lagas dura hince'u. Kun ammoo sabni Oromoo Walloo mallattoolee kabaja haadhummaa karaa meeshaaleen aadaattin kan ibsamuudha.

Akkaa aadaa Oromoo Wallootti dubartoonni siinqee qabatan iddoo waaqa kaadhatanitti, iddoo namnii waldhabatti dhaqun araara buusu. Akkasumas, gama aadaa saba Oromoo Walloottin dubartiin boolla qayyaa manaa qabdu yoo qayyaatee iddoo sirna adda addaa deemtu, kabaja dubartummaa kan isheen foolli qaamafi bareedina ishee ittin eegatu nikabajamti, maqaa ishees olguddisu. (Ayinaalam Saayid Caamsaa, 10/2008)

4.1.4 Faaya Aadaa Mallattoo Dubrummaafi Kaadhimaamtu Tahu Ibsuu

Dubartoonni faayaa aadaa ittifayyadaman miidhagina isaanii ibsuuf qofaaf osoo hin taane mirgaafi kabajaa dubartummaa isaan qaban isaani kennamufi mallattoo dubrummaa yookaan kaadhimaa qabachuu kan ibsuudha. Akka aadaa Oromoo Walloo Aanaa Kamiseetti Uffanni Duungusaa Aliicaa kan uffatan dubartoota kaadhiimaman qofa dha. Uffanni kun kan ibsu intalli tokko kan kaadhimamte ta'uu isheeti. Dubartiin dubrummaafi kaadhimaa qabdu takka meeshaa faaya aadaa mallotto kaadhimaamtu ta'u ibsuu yoo godhatee qophaa ishee yeroo deemtu dargaggoonni kamiyyuu itti siquun mirgaa ishee sarbuu dhiisii dubbisumtuu gonkumaa dhorkaadha. Namni seera kana cabse

akka aadaa saba kannatti mirga dubartummaa dhibbuun yakkaa cimaa kan raawwatee waan ta'eef, adabamuun cinnaatti hawaasa biratti kabajaa hin qabu. Yaadumaa kana ilaalchisee odeefatan yoo ibsu ; meeshaaleen faaya kabaja durbummaa qabachuu durba Oromoo Walloo takka kan ibsuu keessaa tokko, Torbii, Gumee Zankaree, Dinguusaafi Harrii yoo ta'u, innis dubartii kadhiimamnete yookaan gaarayyuu qabdu takka akka namni biroo ishee hin kajeef, iddoo barbaades yoo deemte akka namni takka itti hin dubbanef mirgaa isheen qabdu kan eegsisuu faaya aadaa uffatamuudha. Meeshaan faaya mudhiirratti godhaatamu saba Oromoo Walloo biratti beekaman Torbiifi Sabataa kanneen jedhamaniidha. Torbiin saqii (qabatto) adii gogaa re'ee irraa hojjetamudha. Faayaan kun faayaa dubara yoo ta'u durbi gaarayyuu qabduu mudhiirratti kan hidhatuudha. Akka odeefattun akka jedhanitti maqaa kana kan argate dur jalqaba shillingii torbaan bitama ture. Itti aansuus birrii torbaa ta'e gurgurama ture achumaan Torbii jidhamuun mooggafame odeefatan raga bahu. (Zeeynaabaa Mohammad Waxabajjii, 21/2008).

Akka aadaa Oromoo naannoo kanatti durbi torbii kan hidhatu gaarayyuu qabaachuun ishee mul'isa. Kana malees, dubara mudhii soonsaa taasisa jedhame amanama. Yeroo taphaachisa gaarayyuun dhoksaan hiriya ishee waan taheef akkas jechuun ergaa isaa dabarfata.

Ani torbii hin bitu warri nadhagga'a
Shilligaatti torbaan harkaanin sigaha.

Suura 1: Yeroo dubartoonni faaya Torbii hidhatan (kan qorataan Gabaa Kamiseettii kaase)

Dubartoonni torbii mudhii isaanirratti kana godhatan yeroo hundaa yoo tahu , dubartiin takkaa yoo umriin ishee waggaa 14 gahee mudhirraa hin dabdhu. Bareeddina mudhii inni ijaaruu kan eejenna qaamaattif gaaridha. Kanuman walqabateen bareedina mudhii dubartootaa Oromoon Walloo afwalaloon yoo ibsatu;

Wantii muka koru qamaleefi weennii
Mudhiin sanbaleexaa ijii kuuraleeynii
Magaalaafin bahee diimteerran babahee
Diimtee hudhaa gannaa kan nyaarri walgahee

Akkuma ogwalaloo armaan olirra hubatamutti meeshaan faaya Toorbii dubartii mudhiirratti hidhattu akka hiriyyaa dhiiraa yookaan gaarayyuu qabdu waan mul'isuuf namni biroo akka itti hin dubannee beeksiisuuf faayada.

4.1.5 Faaya Aadaa MallattooKabaja Deessuu Ibsuu

Ittifayyadamni meeshaalee faaya aadaa keessatti hawaasni Oromoo Walloo deessuu tokko mul'isuufi jaalala daa'immaaf qaburratii hundaa'unn yaadaafi gammachuu isaa ibsuuf yoomessa isaa eegee kan ittifayyadamanidha. Dubartiin mucaa tokko baatii sagal

guutuu garaatti baattee nagaan hiikamuun ishee gammachuu guddaa waan ta'eef hawaasa meeshaalee aada adda addaatti fayyadamun dubartoota kabajakenna. Meeshaalee faaya aadaa kabaja deessu ibsu keessaa Qanafaan tokko yoo tahu yaadumaa kana ilaachisee Abdiin(2007:75) yoo ibsu; Qanafaan meeshaa aadaa dubartoota Oromoo Arsii ta'ee, gogaa yookan muka irraa irraa kan tolfamuudha. Akka aadaa Oromoo Arsiitti qanafaan kan dubartiin takka deesse hanga ji'a shani yookaan ji'a ja'aa kallacha (adda) ishii irratti kan hidhatuudha. Yoo durba kan deessu ta'e ji'a shan. Kan dhiira deessu yoo ta'e immoo ji'a ja'aaf meeshaa kan adda ishii irratti maxxanfachuun iddoo deemu kamuunuu kan dhaqxuudha. Dubartiin qanafaa kallachaarraa qabdu kabaja guddaa qabdi. Hin arrabsamtu, hin dhaanamtu, hin daddarbamtu. Qanafaan faayidaalee kanneen akka: Miidhaginaaf ooluu, Kabajaaf mul'isuuf, dubartii deesse kanneen biroo irraa adda baasuuf kan tajaajiluudha.

Haaluma walfakkaatuun Oromoon Walloo kabaja deessuu takka qabdu meeshaalee faaya aadaatti ittifayyadamuun cinaatti sirnaa boolla qaayyatti dhimma bahu. Sababni isaas, Kan isheen deessu fuuldurratti biyya bulchuu danda'a jedhamee waan tilmaamamuuf kabajan ishee hawaasa keessatti qabduu guddaadha. Yaadumma kana ilalchisee ragaan odeefataa yoo ibsu; dubartoota Oromoo Walloo Callee iddoo tokko tokkoo dubartoonni godhatan boca geengoo fakkatu qaba. Duraan kan irraa dalagamu ilkaan arbaa akka ta'e himama amma garuu gogaa ciilalluu irraa kan hojjatamu akka tahe ibsu. Calleen Ummata Oromoo kamuu biratti fakkoommii hormaataa kan of keessaa qabdu yoo taatu, Ummata Oromoo Walloo biratti akanumaan kan walfakkaatuudha. (Aminaat Umar Ebla, 12/2008). Darbee darbee Oromoo Walloo gosti calleewwan hiikkaan isanii qaban haala jireenya dubartiifi qabeenya dubartiin sun qabduun walbira qabamuun yeroon kaafamu akka jiru odeeff kennitoonni raga bahu. Dubartiin Oromoo callee yeroo gara garaa uffachuun beekamti. Yeroo deessuu, yeroo ateetee, yeroo heerumtu yeroo sirnoota biroo fa'a. Calleen kan walfakkeeffamuun harbuu mukarraa yeroo birraa daraaruun miidhagina mukichaa laatu waliin walqabsiifama. Walumaagalatti calleen hormaata(heddumminna) akkasumas qabeenya faana akka walqabsiisan odeefatan madda ragaa ta'an ni dubbatu. Haaluma walfakkaatuun dubartoonni Oromoo Walloo qayya sirritti kan itti fayyadamu qaban yeroo daa'umsa keessaa cisaan yoo tahu kan isaan fayyadamanifis foolli deessu qabdu dhabamsisuufi qaama saala yeroo da'umsa adda hiikkate walitti kan deebisuun

maddaa akka fayyisuukan qayyaaamu yoo tahu deessun qayyaatu hawaasafi abbaa manaa isheettinilee kabaja qabdi.

Miidhaginaa dubartoota ittin eeguf kan fayyadu raawwiin boolla qayyaa deessuf yeroo da'umsa kan sirrittii ittidhimma bahamu tahee akka fooli deessun qabduu gaarii ta'uufi kabaja deessu akka argatuuf qayyaa qayyaachuun kan mul'isaaniidha. Meeshaalee faayaa aadaa kabaja dubartoota mul'isuufayyadan haala ogeessafi uumaman kan argaman namoonni isaanii gumaachan yookaan kennaan eenyu akka ta'an armaan gaditti haa ilaalu.

4.2 Namoota Faaya Dubartootaaf kennan

Meeshaaleen aadaa faaya dubartoonni miidhaginaaf ittifayyadaman gama namoota garaagaraatti isaaniif kan kennamaniidha. Namoonni dubartootaf faaya kana kennanis gama aadaattin kan deeggaramee fi jaalala dubartii tokkoof qabanii kan itti mul'isamuudha. Namoonni dubartootaf faaya gumaachan haadhafi abbaa, kan hiriyyaa dubraa, kan gaarayyuufi kan kaadhimaa yoo ta'an, ibsii isaas haala itti aanuun dhiyaateera.

4.2.1 Kennaa Haadhafi Abbaa

Haadhaafi abbaan dubartoota yeroo daa'imummaa isaan guddisanii kaasee hanga heerummaaf gahanitti haala hiikafi ergaa qabeessa ta'een meeshaa faayaa akka kennaatti ijoollee isaanittif kennan hedduu jira. Yaaduma kana ilaalchisee akka odeefatan ibsanitti Faayni Oromoo Walloo akka kennaatti maatiin dubartootaaf kennan akka lootii, Gohaa, Inciilcilee, Fasasee fik.k.f yoo ta'an dubartoonni faaya kan hin godhatiin akka abbaafi haadha hinqabnees kan ittin beekamuudha.

4.2.2 Kennaa kaadhimaa

Yeroo cidhaa meeshaaleen aadaa dubartiinni takka guyyaa kaadhamatamtee kaasee hanga heerumtuu meeshaalee faaya aadaa akaakuufi bifa adda adda qaban bifa kennattin kan dubartootaf kennamaniidha. Gurbaan kaadhimatee tokko intallii kan isaa ta'u mirkaneessuf, jaalala ishee qabu ibsuuf, akka qabeenya horii qabu mul'isuuf meeshaalee faaya aadaa dubartoota kana karaa adda addaan kan kennuufidha. Dubartii Oromoo

Walloo takka guyyaa kaadhimamte jalqabee yeroo ayyaannas, yeroo sirna adda addaa sababeeffachun mucaan kaadhate miidhagina ishee eeguf faaynifi uffanni inni bitu maqaafi gosaan kan adda bahe bakkamudha. Meeshaalee faayaa dubartoota haaluma guyyaan chii dgihachaa dhufuun akaakuun isaa jijjirama dhufa. Meeshaaleen kunnis kanneen akka; Fasaase, Quboo, birribiisi, Gohaafi Gurrii gurritu, Harrii, Ximximmo, Gumeefi k.k.f irra jireessa hiriyyoota yookaan waahila isaattin kan gara warraa intalaatti intalaaf kan erguudha. (Faaxumaa Ahmad Caamsaa, 4/2008)

Sababni meeshaaleen faaya kunneen ergamaniifis intaali kan gurbaa fuudhu tahu isheefi jaalala ishee qabu agarsiisuuf kan ittin mirkanneefamuudha.

4.2.3 Kennaa Hiriyyaa Dubraa

Meeshaalee faaya gama hiriyyaa dubartinni akka kennatti kennaman akka aadaatti iddoo guddaa kan kennamuufidha. Akka aadaa Oromoo Wallootti dubartoonni waliin guddatan yeroo heerumaniifi wajjin jiratan jaalala hiriyyumaa isaanii ittiin ibsaachuuf meeshaaleen faaya akka ittin wal yaadataniif waliif gumaachu. Akka ragaan odeefata ibsutti; irra jireessa dubartoonni yeroo heerumaa akka kennatti hiriyyoonni dubraa meeshaalee manaa keessaa akka kennatti kan kennanis nijiru. Meeshaaleen aadaa faaya kennan gama dubartoota hiriyyaa ta'aniin taasifamu baay'inaan kan jiru miti. Kan jiranis kanneen akka; Quboo, Arrittiifi Aadaasii urgooftuu adda addaati. Haayat Umar Ebla, 8/2008).

4.2.4 Kennaa Gaarayyuu

Dubartoonni umriin isaan akkuma guddacha dhufu taphaa hiriyyaa dhiiraa wajjin taasisuuf fedhii kan qabataniidha. Akka aadaa saba Oromoo Kamiseettii gaarayyuu jechuun osoo hin heerumni dura hiriyyaa dhiiraa isheen wajjin taphaatu yoo tahu taphiinii isaanis mudhii gadii kan ce'uu miti. Kana jechuun akka seeratti seerii sirna taphaachisa jedhuun waan bahe waan jiruuf gareen taphaatu. Yeroo kana mudhii gadi ce'uun kan fedhii saalqunnamtii yaadumu hin tahu. Yeroo jireenya gaarayyuu wajjin dabarsanni isheenis innis faaya akka keennatti kan wali bitaan keessa tokko quboo jedhama. Kan dhiirii gaarayyuu ta'e kan bituu inni biroo ammoo Hirimaa /Torbii fi urgooftuu adda addaati.

Kennan kun dhoksaan kan intalaafi taasisuu malee ifatti kan mul'atu miti. Sababni isaa gaarayyuu osoo hin heerumni dura wajjin taphachuuf qofa akka hiriyaatti kan dhiiraa

wajjin jirachuu dandaa’u ishee ittishaakaltuudha. Dubartoonni torbii hidhatanii akka gaarayyuu qaban kan ittin beekamafi namni biroo hanga isheen heerumtutti akka waliin taphaachuu hin dandeenye faaya agarsiisuudha. Faayni aadaa kun itti dabalee mudhiin ishee akka qal’atuuf kan hidhatamuudha. Meeshaa faaya kan dubartii godhatuu mudhiin ishee soonsa fakkaata.

4.3 Ogummaa Meeshaalee Faayaa

Ogeessoonni Meeshaaleen fayyaa aadaa Oromoo Walloo kan haala ammayyaatti teeknolojin kan hojjetan osoo hin taane namoota ogummaa harka qabaniini waantota uumamaan aragamannirra hojjechuun gabaaf dhiyeessaamu. Faaya aadaa kana kan hojjechuf isaan dandeessise aadaa isaaniif qofa osoo hin taane maddaa galii ta’un waan tajaajiluufidha.

4.3.1 Warra Ogeessaa Faaya Aadaa Hojjetan

Warri sibiila tumaan, wayyaa dhahan suphee dhahan , muka soofan , gogaa dugaaniifi jaarren hoggummaa harkaa qaban kun sammuu isaanii kan warra boroo caalaa qaroo ta’uun isaa hin mamsiisu. Harki sammuu ajajama.Wanna sammuu yaddee kayyeffatee harkii hojjeta.Bara durii addunyaa kana irratti bakka hedduutti namoonni ogummaa harkaa qaban ni tufatamu ture.Fakkeenya Faranjiins “Black Smith” jechaa turte.

Yaaduma kana ilaalchisee Dirribii (2012 : 339) yaada isaa yoo kaa’u; Jarreen qaroo kennaa addaa qaban kun lakkoofsaan muraasa waan turanif warra akka isaanii qaroo hintaane, inaadfaadhaan tuffatamaa turan malee akka dandeettii isaanitti warra hunda caalaa kabajamuu kan qabaniidha. Isaantu wayyaa dhahe, aduufi qora nurraa ittise.Isaantu konkolaata tolchee akka sibilli namaafi meeshaa heddu baatee gulufu godhe.Isaantu xiyyaara tolchee akka allaattii oloo keessa nama balaiise.Isaantu doonii tolchee galaanarraa nama deemsise. Isaantu tiriika tolchee, dukkana halkanii ibse.I saantu bilbila, Raadiyoo,Televiziyiinifi waan fagoo jiran dhaggeessisufi agarsiisu tolchee, ummata addunyaa walitti dhiheesse. Fuuldurattis yommuu ummanni Oromoo Mootommaa Gadaatin hogganamu, warri hoggummaa harka qaban kabajaa guddaa argachuu malu jedha.

Akka raga odeefatatti ogeessoonni saba oromoo walloo keessa jiran yeroo ammaa kanas ogummaan kanarratti bobba'an nijiru. Meeshaaleen faaya kun kan hojjeetaman sibila adda addaa, gogaa, jirbii, mukaafi k.k.f. Godina saba Oromoo Walloo keessatti ogeessoonni ogummaa meeshaaleen faayaa aadaa qaba akka gosatti walqoodaamun kan hojjetaniifi namoota hojjetannif ammoo ilaalcha gaarii isaanif dhabamurra kan ka'e akka sanyii addaatti kan ilaalamaniidha. Sababumma kanaaf warra ogeessota meeshaalee aadaa Walloo lakkoofsan xiqqaacha jiru; jechuun raga bahu. (Aminaat Umar Ebla, 12/2008)

Namoonnilee oomishaa meeshaalee faayaa isaanitti fayyadamu malee haala ammayyaa akka hojjetan kan taasifamani miti. Gaazexaa Hirkoo (Maxxansa Caamsaa 15/2008) waa'ee Warra Ogeessa akka ibsuutti, haalli jireenyaa warra ogeessa Oromoo Walloo warra kannirraa adda. Ilaalcha yeroo dhihoo as jijjirameen sababa fuudhaafi heerumaatin namoota muraasni itti makkaman alatti namni gosa biraa daangaa isaaniitin haammatame hin jiru. Sababni isaas ilaalcha badaa dur namoonni aadaa ogummaalee qabaniin jibba qabanniin waliin jireenyan addaa bahu irra darbee gosa biroo wajjin fuudhaafi heeruma hin rawwatan ture. Meeshaaleen aadaa warra ogeessatiin hojjetamanifi wantoota uumaman argamaniirraa hojjetaman kannanne akka meeshaalee qonnaa, meeshaalee waraanaa, uffata aadaa, meeshaa faaya namaafi meeshaalee faaya manaa kan jirbirraa, gogaarrafi sibiloota adda addaa baqsuun ogummaa harkaan hojjetu.

Meeshaaleen faaya aadaa ogeessota ogummaa harkaa gama aadaatti hojjetaniin kan omishamu keessaa meeshaaleen faaya aadaa kan mataa, kan mormaa, kan kan gurraa, kan lukaafi uffata aadaafi k.k.f yoo tahu meeshaaleen kunnin kan irra hojjetaman waantota uumaman argamaniifi kan ogummaa harkaattin hojjetaman jechuun adda qoodama.

Meeshaaleen faayaa aadaa kan uumaman argaman saba Oromoo biraatti kan beekaman heddutu jiru. Haalummaa walfakkaatuun sabni Oromoo walloos faaya uumaman jira kan dubartoonni ittifayyadaman Calleefi Dooqaa kan jedhamaniidha. Yaadumaa kana ilaachisee odeefkennitoonni yoo ibsan, Calleefi Dooqni bifa adda addaa qaban haala hiika qabeessa ta'een diramuun kan miidhagina dubartoota ibsuuf faayaa tajaajiluudha. Haalli argama isaas uumama naannoo galannaatti kan argamuu yoo ta'u callee yeroo

ateete waaqayyoon ittin kan kadhaataniifi dooqni immoo faayaa mormaafi gogaa adda addaarratati gochuun miidhaginaaf tajaajila.(Aminaati Umar Ebla, 12/2008)

Akka yaada kanatti faayni dubartoota uumama argama ogummaa harkaa guddaa osoo hin barbaachisiin tajaajila adda addaattif kan oolan yoo tahu aadaa Oromoo Walloo Kamisee biratti Callee/Moosbahaafi Dooqni miidhaginaa dubartootaf kan tajaajilarra oolufi sirriitti kan beekamudha.

4.4 Gosoota Faayaafi Qaamaa Isaan Irratti Godhataman

Meeshaaleen Faaya aadaafi bool'i qayyaa aadaa ibsuu bira darbanii eenyamma saba tokko kan calaqsiiisan ta'uu isaa ifa. Faayidaan faayaa aadaa kan shamarranni daa'immumarra kaasani hanga haadholitti kan ittifayyadaman qama isaanirratti godgatamaniin hiikafi tajaajila adda addaaf oolu. Meeshaaleen faayaa aadaa dubartoota rifeensa mataasaaniiti jalqabee hanga quba miila isaanitti kan ittiin of miidhagifatanifi ogummaa hojii harkaan hojjetaman kanneen garaagaraatu saba Oromoo Walloo biratti yeroo tajaajilarra oola kan mul'ataanidha.

Gosoonni meeshaaleen faayaa aadaa dubartoota ittifayyadama kanneen akka; faaya mataa, faaya gurraa, faaya mormaa, faaya harkaa, faaya mudhiirra, faaya luka, uffataa aadaafi boolla qayyaa dabalatee yeroo itti faayadaman umrii dubartootan kan qoqqodaman yoo ta'u isaanis haala armaan gadittiin dura duubaan ibsamaniiru.

4.4.1 Faayaa Mataafi Haala Rifeensa Dubartoonni Itti Dhahatanii / Kutatan

Meeshaaleen faaya aadaa dubartoonni mataafi rifeensa mataa isaanirratti miidhaginaaf ittifayyadaman haala aadaa irraatti hunda'uun kan adda addaa ta'eefi hiika mataa isaa danda'e kan qabuudha. Yaadummaa kana ilaalchisee Yene'e'alem (2001:105) yoo ibsitu; dubartoonni heeruman mataarratti kan godhatan Callee addaa, qolaa/darbata, sandaaba lootuu, qanaafa fororra, kanneen jedhamanidha. Calleen adda jalee bifa diimaaf adiirraa kan hojjetamuudha. Kunis dubartoonni musliimaa guftaan akka hin sololaanne shaashii adiin dura kan hidhataniidha.

Aadaa Oromoo Walloo keessattis faayni mataafi akkaataan rifeensa itti dhahatanifi muratan hiika mataa isaa kan qabu ta'ee, kan umrii dubartoota giddu-galeessa

godhateedha. Akkasumas, haalli dhahanafi kutanaa rifeensa dubartootaa aadaa sirna gadaa waliin kan wal-qabateen kan tajaajilarraa ooludha.

Akka odeefkennitoonni tokko tokkoo ibsaanitti; Haalli aadaa dhahannafi kutannaan rifeensa dubartoota Oromoo Walloo hiikaa kan qabu seera gadaa uummanni Oromoo durii kaasee ittiin buluu bu'uurra kan godhateedha. Seera kana keessatti gadaan kan naanna'u umrii irrattii kan hunda'u yoo ta'u, haalli dhahannafi kutana rifeensa mataa dubartootatis, umrii isaani kan giddu galeessa godhateedha. Akkaataa ijoolleen daa'imman, shamarran, dargaggoonni fi haadholiin faaya aadaa mataatti godhatan, rifeensa mataa isaanii ittiin dhahataniifi kutatanii/haaddatan umuriidhaan kan qoqqodame gama aadaatiin daangeffame; hiika mataasaa danda'e kan qabate jiruudha. (Zeeynaabaa Mussaa Waxabajjii, 21/2008).

Dubartoonni saba Oromoo Walloo faaya mataa kan ittinfayyaman yookaan miidhagaanii mul'atanifi akkaataan rifeensa itti dhahataniifi kukkutatan kan jiru kan adda addaa yoo ta'u tokko tokkoon isaanis haala armaan gadittin ibsameera.

4.4.1.1 Faaya mataa

Dubartoonni miidhaginaf faaya aadaa mataarratti godhatani gosoota adda addaa kan jiru yoo ta'u isaanis hiika akka qabatuutti umrii isaani bu'uura godhachuun kan itti fayyadamaniidha. Gosoota faaya mataa saba Oromoo Walloo biratti beekamani kanneen akka Fasasee, Sakaallaa, Xibxiboo, Dirrii, Callee addaa isaan ijoodha. Meeshaaleen Faaya armaan olitti ibsaman kana maalumma, wantoota isaan irraa hojjetaman, umrii kamitti akka fayyadamanifi maalif akka fayyadani haala armaan gadittin tokko tokkoon ibsameera.

Fasasee:- meeshaalee faayaa mataa fasaseen birrii yookaan meetirraa kan hojjetamudha. faaya kana dubartoota gaa'ilaaf ga'an qofatu faayata. Fasaseen ogummaa harkaa miidhagifame kan hojjetamu yoo ta'u, dubbartoonni kaadhimaman erga mataa dhahatan booda rifeensa walakkaa irratti gadi rarrafatu. Faayidaan faayaa Fasasee inni jalqabaa miidhaginaaf yoo ta'u, inni biroo ammo durboonni fasasee faayaatan gaa'elaaf kan ga'anii kan kaadhima qaban ta'uu agarsiisa. Dubartii faaya fasasee godhate jirtu dhiirrii biroo ishee fuudhaf akka kajele itti agarsiisuuf fayyada.

Dubartootaf meeshaa faaya mataa fasasee kana kan bituuf kaadhimadha. Innis kan dubartii kaadhimamatteef itti geessamu yeroon isheen itti heerumtu gahe Bara Dili jedhamu keessa. Akka aadaa Oromoo Wallootti ‘Bara Diilli’ jechuun dubarii takkaa bara heerumuuf geesse dhadhaa dibatamuu kan jiru yoo ta’u, yeroon kun immoo Bara Dili jedhamuun beekama. Bara kana keessa Fasaseen, uffata Harriifi faaya harkaa gumeefi urgooftu adda addaa wajjin walitti qabun mana dubara heerumtuuf geessama. Meeshaalee Kana intalaa kaadhimamteef warra intalaa geessun Fasasee rifeensa isheerratti kan itti suuqufi faaya kanneen itti kaayus jaala misirootu bara cidhiini gahee intalaa sana biraa dhaqu kan kennamu. Dubartoonni meeshaalee faaya mataa fasasee ergaa heeruman boodas faayachuu nidandaa’u. Faaya Fasasee dubartii kaayatee iddoo barbaade yoo deemte godhachuu dandeesi. (Haayat Umar Ebla, 3/2008).

Suura 2 : Yeroo dubartiin faaya mataa fasasee godhatu (kan qorataan qorataan magaalaa Kamiseettii Caamsaa 12/2008 kaase)

Sakaallaa:-Meeshaalee faaya aadaa dubartoonni Oromoo Walloo kan mataarratti godhaman keessa Sakaallaan isa tokko. Faayan kun kan ijaaramuu tamsii ykn musbaahaa halluu adii qabu irraayi. Sakaallan akkuma Fasasee miidhaginaaf giddu rifeensarra kan gadi rarrafamuu yoo tahu faaya kana kan bitu kaadhima intalaatti.

Sakaallaan kan faayyatamu callee halluu adii qabu walitti kullaa irratti diruun fiixaa rifeensa mataa irratti kan rarraafatamuudha.

Meeshaa faaya kanaa Kan faayatanis dubartoota gaa'ilaaf ga'an qofa yoo ta'u, akka kaadhima qaban kan ittiin beeksiisaniidha. Dubartoonni ergaa heerumanii booda sakaallaa kana yeroo hunda faayachuun ni danda'u.

Gosti callee kanaa dubartoonni Oromoo Walloo amantii muslimaa hordofan akka guftaan mataa isaanii irraa hin buune yookaan hin sololaanne shaashii dura kan hidhataniidha. Biftii callee tanaa diimtuu fi adii irraa kan hojjatamtuudha.

Diriifi xibxiboo :- Meeshaalee faaya Oromoo Walloo biratti beekaman keessa Diriifi xibxiboon kanneen jedhaman faaya walin wajjin miidhagina dubartootaf kayyatamaniidha. Meeshaaleen faaya kunnin Halkoorra yookaan birriifi kullaa irraa kan hojjetamaniidha. Dubartii takkaa umriin ishee waggaa kudha afur yoo guutee yookaan heerumaaf erga geesse booda faaya kana faayachuu jalqabdi.

Erga heerumteen boodaas, hanga waggaa sadii yookaan hanga deessutti godhachuu dandeesi. Yeroo deessen booda faaya kan hin godhatu rifeensa ishee dhahachuun shaashii gurraachaan martii malee.

Adeemsi ittifayyadama faayalee kana lamaanni seera itti godhatamu qaba. Gara gadiin faaya Dirii yoo godhatamu gara oliin immoo, faaya faaya xibxiboon jedhamu faaya Diriin jedhamun utubaama. Yaadumma kana ilaakchisee akka odeefatan yoo ibsu ; Meeshaan Faaya aadaa Wagaaroon jedhamu addaa/kallacharratti kan godhatamuu kan birriirra hojjetamufi gara gaditti ammo kullaa bifa adda adda adda qabu akka dugdarra gadi rarra'uu ta'e tolfama.

Akka odeefattun ibsanittii gostii fayyaa kana dubartiin erga heeruten booda godhatu abbaan warra ishee goota tahu kuulla diimmaa fixeerratti hidhun akkaa jaartii namaa goota taate ittin mul'ifti. (Maadinaa Nuurru Gur. 28/2008).

Haala ittifayyadama isaa dubartoonni Oromoo Walloo itti faayatan suuraa armaan gadii ilaalun ni danda'ama.

Suura 3: Yeroo dubartiin faaya mataa Diriifi Xibxiboo fayyadamtu (kan qorataan qorataan magaalaa kamiseetti Caamsaa 12/2008 kaase)

4.4.1.2 Akkaataa Dhahiinsa Rifeensa Mataa

Akkaataan dhahiinsa/ Cirfachuun rifeensi aadaa ilmaa namaatti eenyummaa isaani bakka baasee kan ibsuudha. Akkasumas, miiraa dhuunfaa dubartoota kan bakka bu'uun kan agarsiisuudha. Gama aadaa Oromotti duri kaasee haalli dhahiinsa rifeensa dubartoota akaakuu heddu hanga ammaatti kan itti tajaajilamaniidha. Yaaduma kana ilaalchiisee ibsa armaan gadii ilaaluun ni dandaa'ama. Ilmii namaa jalqaba seenaa jireenya isaa keessatti akkaataa rifeensa isa itti bareechatuufi miidhagfatu niqaba. Akkaataaleen rifeensaa kunneenis garaagarummaa kan qabaan yoo ta'u, kaayyoo addaas of keessaa ni qaba. Akkaataan (style) kun akka uumamaan nama wajjin jirutti salphaatti boci kan itti bahu yoo ta'u, yaada, miiraafi ilaalcha ofii mataa ofitiin ibsuu wajjin walittii dhufeenya jabaa kan qabudha. Saba Oromoo keessatti tolchaan rifeensaa hojii ilaalcha cimaa qabaatee haalaan beekamudha. Fakkeenyaaf bantii, tuuttoo yookaan guuttiyyeefi k.k.f Oromiyaa keessattii bal'inaan beekamee bakka hedduutti akka itti fayyadamaa jiran agarra.

Yaaduma kanaan walqabatee hawaasa Oromoo Walloo keessatti aadaan akkaataan dhahannaa rifeensa shamarranii gosa adda addaatu argamu isaa odeefatan yoo ibsu; haalli dhahanna rifeensa mataa dubartootaa kannen akka:- kanbaaloo, Saadullaa, Birqoosh /diifaat, Karaa marraa, Duullaa Limicii, Shurrubbaa, Kalaaleefi k.k.f yoo tahan haala itti dhahatamu kunnis umrii dubartoota irratti kan hundaa'udha. (Zeeynaabaa Mussaa Waxabajjii, 21/2008).

Waa'ee kana ilaalchisee umrii dubartoota kamiin akka tajaajilarra oolafi haala ittin dhahatamaan tokko tokkoon armaan gadiitti dhiyaateera.

Duchaa/Giximoosh:-Gostii dhahanna rifeensa kun dubartoota heerumuuf gahaaniifi heerumaniin dhahatama. Akkaataan hojii isaas guutumatti duuchaa dhahamee kan dhahamee tokkoo ishee walakkaa irraatti, walakkaa gadittii hanga gubbaatti ol dhahamee kanneen garaa gadiitti kan dhahamuudha. Dhahannan gara gadittii bu'ee dhahamu duuchaa yoo jedhamu gidduu gadiitti dhahamee irra keessatti kan hafu Silqoo yoo jedhamu waan akka qubeellaafi kan biroos silqoo isheerratti kan galchitu yoo tahu innis, kaadhimamuu ishee kan agarsiisuudha. Maqaan isaa duchaan Giximoosh kan jedhamees jecha afaana Amaaraa akka fuudhatamee odeeffattun ni dubatu. Haayat Umar Ebla 3/2008). Haalli dhahanna isaas rifeensi takka osoo hin hafanii itti yaadame ogeetti rifeensa mataa dhoftuun yookaan dabareen kan waliif dhahamuudha.

Irraa jireessi haala dhahannaa rifeensa kan kan ittifayyadaman dubartoota heerumaniidha. Aadaan rifeensa dhahanna kun hanga ammaatti kan tajaajilarra jirudha. Haalli dhahanna rifeensa kana tajaajili inni qabu miidhaginan cinaa dubartoota heerumuuf gahan yookaan kan heeruman ta'u isaa kan odeeffannoo kennudha.

Kambaaloo:-Aadaa Oromoo Walloo biratti aadaan haala rifeensa mataa ittidhahatan kan biroo kambaaloo jedhama. Gostii dhahannaa rifeensa kana fuuldara gara duubatti kan dhahamuu ta'e, dubartiinni takka hanga waggaa heerumaniitti kan dhahatudha. Erga rifeensa mataa dhataniin booda urgooftuu akka Arritii, Alaashumee, Sumbuulii, Qaxanaayuu fa'a suuqachuun rifeensa miidhaginan dhahameef foolii urgaa addaa kennaaf. Ergaa heerumanii boodaa kambaaloon hin dhahatamu. Haalli dhahiinsa isaa

akkuma Giximooshi kan fakkaatuu yoo ta'u, haalli iddoo itti dha'iinsi rifeensa jalqabu adda addaa. (Zeeynaabaa Mohammad Wax. 21/2008)

Saadullaa:-Gosni dhahiinsa kun rifeensa mataa hunda shurrubbaa fuuldura garaa duubaatti gadi erga dhahatamee booda, walakkaa irratti immoo gara duuban rifeensa xiqqoo hambisuun ishee akka fasasee gadi dhahamti. Gosa dhahannaa rifeensaa kana shamarran heerumaaf gahan qofatuu dhahatu. Kana jechuun dubartiin Oromoo Walloo tokko gaa'ilaaf kan geesse ta'uu kan mul'isuudha. Yeroo heerumanni kaasaani gosa dhahanna rifeensa kan itti hin fayyadaman.

Birqoosh/Diifaat:-Diifaat jechuun akkaataa rifeensa dubartoonni yeroo da'ani ittidhahatanii gosa dhahanaa rifeensa mataati. Akaakuun dhahiinsa rifeensa kana walakka isaa baqaqsuudhaan gara dalga dalgaatti dhahatama. Dubartoonni rifeensa mataa isaani haala kanan dhahatan akka da'an kan ittiin ibsaataniifi kabaja deessu kan itti argataniidha.

Karaa Marraa:-Akaakuun dhahiinsa rifeensaa mataa kun akkaataan inni itti dhahatamu walakkafi cinaa lamaanin fufurdifamee dhahatama. Inni haafe immoo qaallifamee dha'ama. Gosa dha'annaa rifeensaa kana nadhoos ta'e, durboonnii hin heerumnii ni dhahatu.

Duullaa Limicii:- Gosni kun immoo, akkaataan itti dhahatamu qal'aa bakka lama yookaan bakka sadii akkasumas, furdaa tokko jiddu mataarratti furdiisame dhahatama. Haala dhahanaa rifeensa kana dubartoota hundaatu dhahata.

Shurrubbaa:-Shurrubbaa kan jedhamu rifeensa mataa hundaa fuuldura kaasee gara duubaatti gadi kandhahamuudha. Shurrubbaa kan dhahatan shamarran umriin isaanii waggaa torba ol ta'anidha. Dubartoonni haala dhahiinsa rifeensa mataa kana dhahatan miidhagina ibsuun cinaatti umrii isaanni daa'imaa akka ta'an mul'isuuf gargaara.

Kalaalee:-Dhahannaa rifeensa maataa kana intalli heerumtu heerumuuf guyyaan tokkoo yoo ishee hafu Duuchaa hiikkachuun kalaalee dhahati. Haalli hoji isaas askaakuun rifeensa kun kan rifeensa fuula duraa hanga mataa xiqqoo kan qabattu dhahatamee, inni haafe immoo, ni fo'aama. Akaakuu dhahiinsa kanaa, dubartootni Oromoo Walloo

hundii yeroo heeruman yookaan guyyaa cidhaa kan dhahataniidha. Dubartoonni hinheerumnii gosa dhahanna rifeensa kan hinfayyadamani. Namoonni rifeensa mataa Kalaalee jedhamu kan dhahaniif akka aadaatti nyaataa aadaa Burqumsaa jedhamu akaayii garbuu ta'ee dhadhaafi dammaan walittii makuun sukkumamee kan qophaa'utu nyaachisifamu. (Aansha Sayid Ebla, 8/2008)

4.4.1.3 Akkaataa Rifeensa Ittikutatan

Akkaataan dubartoonni daa'immaaan rifeensa mataa isaan itti kutaatan umrii isaanii bu'uurefachuun kan raawwatamuudh. Haalli kutannaa rifeensa dubartoota Oromoo Walloo kan itti aanuudha.

Guuttiyyaa/Gudurruu:-Guttiyaan kan dubartoonni naannaawwa mataa isaani guutuu haddachuun gara walakkaa jidduurratti rifeensa xiqqoo hambisuun bakka afur yookaan jahattii dhahuun kan rarraafatamu ni hanbifama. Haalli kutanaa rifeensa kun dubartoota daa'imman ta'u isaanii kan itti ibsaataniidha. Akkasumas, umrii daa'immumaa keessaa bahaani faaya rifeensa fasasee jedhu hanga godhataniif akka fasaseettii tajaajila. Guuttiyyaa haala ittii rifeensa dhahataniifi kutatan waliitti kan qabateedha. Naannaawwa mataa haadachuu fuulduratti rifeensi xiqqoon yeroo hafuu kan dhahatamudha. Akkaa fasasee kan fakkaatuu kara duubaan gadii rarratu hanbisamun nidhahatama. Haalli kutana rifeensa dubartootaa aadaa Walloo Oromoo biraatti beekamu gudurruu dubartoonnni umrii daa'immumaa irra ta'u kan ibsuudha. Ijoolleen dubaraa umrii torbaa hanga kudhanii (7-10) jiraniin dhahatama. (Faaxumaa Ahmad Caamsaa 4/2008).

Suura 4. Dubra Gudurruu haddatte (kan qorataan waxabajjii 23/2008 Kaase)

Dubarri gudurruu qabdu umriin ishee kan heerumaaf kan hin geenye tahuu ishee weeddu agarsiisu kan armaan gadiitti.

Mucayyoon gudurruudha
Looyyaa gurguruuf
Abbaan kutataadha

Jechuun dubarttiin sun umrii ishee malee akka warrii heerumsiisuuf jedhan ergaa garra isaani ittin ibsatu.

Qondaala:-Qondaala kan jedhamu haala rifeensa itti kutatan yookaan haaddatan ta'ee, rifeensa cinaa, cinaan isaa haaduun walakka hanga duubaa gara gadiitti hambisu. Gosni rifeensaa itti kutatan kun dubartoota umriin isaanii waggaa 3-5 ta'anidha.

Gaammee:-Gaammee kan jedhamuu ammoo, rifeensa qarqara qarqara isaa dhaahaatanii walakkaa isaattis shurruubbaa gadi dhahatu, oli siquun cinaa cinaan isaa immoo, ni haadatamaa. Gaammee kana fayyadamanii dubartoo daa'immaan ta'an qofadha. Dubartoota keessaa umriin isaanii kan waggaa 4-7 ta'anidha. Gaammeen kan ibsu dubartoonni sun daa'immaan ta'uu isaaniti. (Faaxuma Ahmad Caamsaa, 4/2008)

Qarree:-Qarree jechuun rifeensi Walakkaa gubbaarraa jiru immoo, naanneessuun shurrubbaa dhaahatu. Cinaa, cinaan yookaan bitaaf mirgii isaa hundi nihadaama.Qarreen kan agarsiisu, ijoolleen shamarranii qarree kana dhahatan guddina irraa akka jiran ibsa.Altokko tokkoo dubartoota umrii daa’immumaan heerumsiisuun yoo barbaachisee heerumuuf barri tokko yoo ishee hafee qarree fayyyadamti.Haalli dhahiinsaa kun kan dhahatan dubartoota umuriin isaanii waggaa torba (7) ol kan ta’anidha. (Zeeynabaa M/d Wax.21/2008)

Guuftaa: -Guuftaan uffata dubartoonni manguddoo ta’an kan rifeensa mataa isaanii ittiin hagugguuf itti fayyadamaniidha. Haallun guuftaa gurrachaa yoo tahu dubartoonni amantii muslimaa tahan rifeensa mataa isaan akka hin mul’anneetti itti uffisuun gargaaramu. Dubartoonni guuftaa fayyadamani akka irraa hin sololanneef callee addaatti fayyadamu. Guuftaa dubartiin uffatu manguddoo yookaan haadha ijoolle tahu ishee agarsiisa.

4.4.2 Faaya Gurraa

Dubartoonni Oromoo Walloo umrii ijoolummaan gurraa isaani uratanii miidhaginaaf faayaa aadaa gurraa godhachuu baayyisani.Akka aadaa saba kanaatti dubartoonni erga of beekanii yookaan guddatanni booda gurraa qullaa hin deeman.Sababni isaas, dubrii gurraa uratee faaya kan hin godhanne naatoo hin qabdu.Faaya isaan godhatiinis kan namaa hawwatani ta’e kan isaanii irraa hojjetamanis meetii, birii fi warqiiirra ta’u danda’u. Dubartoonnii miidhaginaaf kan faaya gurraa isaanii irratti godhatani kanneen akka Cilciilee/Jahii , Inxilxiilleefi Lootiidha.Faaya gurraa kanneen dubartoonni umrii kamitti akka fayyadamuu danda’an ibsaa armaan gadii haa ilaalu.(Maadinaa Nuurru Gur. 28/2008)

Cilciilee/ jahii:-Cilciilee faayaa gurraati keessa tokko yoo tahu birrii yookaan meetirraa hojjatama.Faaya kana kan godhatan dubartoota hin heerumne qofa. Akka odeefatan ibsaanitti maaqa jahii jedhame kan waamamuu yoo ta’u maqaa kana sababnii argateefis kan garaa gadittii rarraa’u lakkoofsan jaha wan ta’aniifiyoo socho’uu sagalee ‘cil..ciil’ jedhu waan dhaggeessisuuf. (Haayat Umar Ebla, 3/2008) . Garuu dubartoonni daa’imni takka dura akkuma gurraa uraatten faaya gurraarra kan gadi rarra’u lakkoofsan sadii kan ta’aan godhachuu eegalti. Kan dubartootaf bitaan maatii isaan keessa haadha yookaan

abbaa ta’u danda’a. Ijoolleen dubartoota hundii ni bitatu. Dubartoonni faayaa kana kan hinqabnee maatii akka hinqabne kan ittin beekamuudha. Dubartinni takka Guddatte umriin ishee kudha afur olii yoo ta’e lakkoofsa cilciili jaha ta’e godhachuun miidhaginaf fayyadamu dandeessi. Yoo kaadhamamtees kaadhaman haaraa isaa bituun intalaaf kenna. Faaya kana yeroo hunda faayachuun ni danda’ama. Miidhagina gurraa dubartootaaf kan tajaajilu cilcilliin/jahii saba Oromoo Walloo biratti afwalaloon ibsan.

Hincilcilliin gurraa toshaa warraa qaalluu
Ilkaanillee qabaa naa ergisi kaarruu

Jechuun incilliin faaya gurraaf akka dubartoonni ittifayyadaman ibsata.

Suura 5: Yeroo dubartiin faaya gurraa Cilciilee godhatu (kan qorataan yeroo agarsiisa aadaa Kamiseerratti waxabajjii 12/2008 kaase)

Lootii:- Meeshaaleen faayni gurraa kan dubartoota keessa lootiin isaa tokko. Faayni kun kan inni hojjetamu Halkoorraa/ birrii irraati. Lootii dubartoonni ijoollummaan gurraa akka urataniini haadhafi abbaatu bitaaf. Ijoollumma kaasee hanga dubrumaan isaan jiruutti godhama. Yoo dubrummaan bade Cilciii fayyadamama.

4.4.3 Faaya Mormaa

Meeshaaleen faaya aadaa kan dubartoonni mormaa isaanirratti ittin of miidhagisuuf ittifayyadaman hiika mataa isaa danda'e qaba. Gosoonni faaya kanaa umrii dubartoota bu'uura godhachuun miidhaginaf faayatu.(Ayinaalam Sayid, 10/2008)

Birribisii/Alkoo:- Dubbartooni Oromoo Walloo naannoo kamisee miidhaginaaf birri bisii mormaati godhatu. Akka aadaa Oromoo naannoo kanaatti faayaan kun hiika addaafi kabaja guddaa kan qabudha. Meeshaa faaya kana kan bituu abbaa isaani ta'uu danda'a. Meeshaan faaya kun birrii irraa hojjeetama. Baay'inaan kan faayyatan ijoollee durbaa kaadhimaman qofa dha. Kana jechuun kaadhiimaan ishee bitee kennaaf jechuu dha. Birri bisii kana erga kaadhimamtee jalqabdee yeroo heerumtus ni faayatti. Yeroo hundaa faayyachuun ni danda'ama. Bakki inni itti faayyatamu immoo morma irra. Birri bisii wajjiin Guriigurtuu wajjin kaadhimatu bita. Yoo wal lolan nideebistiif. Umrii dubra takka xiqqoo yoo taate barbiisi tokkoo godhati. Akkuma guddachaa adeemtuun lama yeroo taphaa ijoollee wajjiin yoo jalqabdu lama godhati. Ittifufuun kaadhimas yoo godhatee biriibis lakkoofsan sadi kan gahu mormaarratti godhatama.

Suura 6: Yeroo dubartiin faaya Mormaa Biriibisii godhatu (kan qorataan aanaa Kamiseetti kan qorataan Caamsaa 02/2008 kasee)

Quboo:- Quboon kan mul'isu, kaadhimamuu isheedha. Baay'inni isaa kaadhiimaan 5(shan) fi abbaan ishee 5(shan) ishiif bitu. Walitti birri bisii walakka 10 ni godhatti.

Yeroo tokko tokko qabeenya mul'isuuf quboo lakkoofsan kudhan tahe kan godhatamuu jalaqabeedha. Dubartiin quboo faayattu haala armaan gaditti ta'a.

Suura 7: Yeroo dubartiin faaya mormaa Quboo godhatu(kan qorataan magaalaa kamiseetti Caamsaa 12/2008 kaase)

Baarrudii:-Faayaa Baarrudii hawwaasa magaalaa Kamisee keessatti ijoolleen baadiyyaas ta'e magaalaa baay'inaan kan faayyatanidha. Innis miidhaginaaf durboonni gaa'ilaaf akka ga'an kan agarsiisuudha. Baarrudiin yeroo hunda faayyatama. Fayaan kun rasaasa xiyyitii (Qawwee) irraa hojjetama. Baarrudiin faayaa mormaati. Jiddutti callee dimtuu jidduutti galchuun durbaafi kan heeruman warri waljaalate gaarayyuu ittii hidhaama. Durbas, kan heermtees gaarayyuufis akka kennatti kan kennamudha. (Ayinaalam Sayid Gur.10/2008).

Oromoo Walloo yeroo baarudii dubraf akka kennatti kennamu isaa yoo ibsatani;

Kan Kamisee olii maqaan Miillaa Miillee
Salaamtaa sii ergee Baarudii baqullee
Haatetii iblaanyi kiyyaa garaan obsee

Goohaa:-Goohaani fayaa aadaa Oromoo Walloo Kamisee keessa isa tokko. Kan faayyatanis ijoollee dubaraa gaa'ilaaf ga'an qofa. Kan kan bituuf kaadhimaada; yoo ainnii harkaa qaleessa ta'ee ammoo warri intalaa bituu danda'u. Yoo heernanis faayaa kan ni godhatama. Kan hojjetamuus callee diimaa, adiifi magaarisaafi halkooraa/ birriirraa hojjetama ture. Bara beella walloo akka gaatii salphaan gurgurrame turee oddeeffinnitoonni ni ibsu. Ammaa garuu gaatii waan gaafatuf almuniyeemirraa hojjetama gaatii itti fayyadamu. (Aminaat Umar Ebla 12/2008).

Irraajireessa kan faayattu dubartoota abbaa manaa isaani goota ta'eefi abbaa lafaa yookaan gootummaan bineensaas ta'e diinaa yoo ajjeese yoo galee niitiin isaa abbaa warraa ishee gootaa tahu isaa ibsuufi godhatama. Kan bittuus abbaa warraa diinaa ajjeesse gale bituun isheedhaaf kennaf. Dubarii takkoo osoo abbaa warraa ishee hin beekamni faayachuu hin dandeessu. Ogummaa kana namoonni hojjetanni bal'innaa yero ammaa hin jiran. Kana jechuun dubartootni heerumanii fi daa'iman faayyachuu hin danda'an jechuudha. Kan faayyatamus yeroo cidhaa, diibaa, gabaa fi yeroo ayyaana irratti. Fayaan aadaa kun meeti irraa yoo hojjetamu, akka birribisii gurguddaadha. Garuu, kan irraa gadi rarra'u Inxilxilii qaqalloo lakkoofsan baay'ee ta'an qaba. Kun kan ibsuus horaa dagaaga abdii qabadhaa ergaa jedhuu kan qabuudha. Kana malees, walakkaan isaa banaa dha. Kan gurrii gurraa kan baasuu jiddutti itti hidhama.

Suura 8: Yeroo dubartiin faaya moormaa Gohaa godhatu (kan qorataan magaalaa kamiseettii Caamsaa 12/2008 kaase)

Caammee:- Caammeen faayaa mormaati. Faayaan kun gogaa loon irraa kirrii hallu diimmaa fi almuniyaamiin miidhagfamee kan hojjatamu dha. Caammee kan godhatan

dubartoota kaadhiimaa qabaniidha. Faayaa kanaa dargaggeessi harkaan hojjetee kaadhima isaaf keena. Akka aadaa Oromoo naannoo kanaatti durbi Caammee godhatu kaadhiman ishee goota yoo ta'ee qofa. Namnii diinaa ajjeese niitii gootummaa ta'uu ishee mul'isuuf halluu diimaa fixee cammeerratti kan hidhamee fayyadamu. Dhiirris gootaa ta'u isaa mul'isuuf Kullaa halluu diimaa kan ta'ee fixee qawweefi Gilee irratti nihidhata.

Suura 9: Yeroo dubartiin faaya mataa Caammee godhatu (kan qorataan gabaa kamisee Eblaa 20/2008 kaase)

Callee/mosbahaa:-Gosa callee taatee morma irratti maxxanfachuun faaya yookaan miidhaginaaf oolti. Yeroo tokko tokko hudhoo jedhamuun beekkanti. Callee gosa heedduufi halluu hedduu qabdu waliin walmakuun dalagu. Halluu diimaafi cuquliisa irraa yeroo baa'ee dalagu miidhagina akka horuu fidha. Ayinaalam Sayid Gur. 10/2008)

Yeroo jila adda addaa dhaqan hidhatanii Waaqa kadhatan yoo ta'u, wantoota akka geengoo bifa garaagaraa irraa kan hojjatamudha. Callee hin hojjetamu galannaa keessa argama. Dubartoonnii Walloo yeroo ateetee ittii fayyadamani. Kan kan bituu ammoo abbaa warraatti yoo ta'u, bifti Calleen irraa hojjatau diimaa, gurrachafi adii ta'uu qaba. Akka dhugeeffanna hawaasa Oromooti gurraachi mallattoo Uumaati. Kanaaf, yeroo kadhatullee 'gurraacha garaa garbaa, tokkicha maqaa dhibbaa' jedhee kadhata. Halluu diimmaan ammoo dagaaginaafi ga'uumsa yookaan dargaggooma agarsiisa. Haalluun adiin ammo, ulfina. Kunis umriin siquu yookaan dulloomuu agarsiisa. Karaa gama kaaniin halluu adiin raawwannaa yookaan badii agarsiisa. (Ayinaalam Sayid Gur. 10/2008)

4.4.4 Faaya Harkaa

Meeshaaleen faayaa aadaa dubartoonni yeroo srna adda adaa qabatan kanneen akka caaccuu, siinqee fi callee yoo ta'an isaanis akka armaan gadiitti ibsamani jiru. Caaccuu yeroo hunda dubartootatu qabatee ardaa jilaatti ba'a. Akka Dirribii (2012:107) irratti ibsametti caaccuun kallacha dubartii jechuun nidanda'ama. Akkuma dhiironni akkuma dhiironni kallacha gargaaraman dubartoonimmoo qixa kanaan caaccuu gargaaramu. Caaccuun faaya kabaja dubartii Oromooti. Caaccuun gogaa goromsaa irraa elellaa sagal sagaliin tarree galee tolfama. Caaccuun eebbAAF malee abaarsaaf hinbahu.

Dubartoonni caaccuu qabatanii, siinqee qabatanii; araara, nagaa rooba, fayyaa, hormaatafi kanneen kana fakkaatan nuuf kenni jedhanii waaqa kadhatu. Caaccuun mallattoo araaraati jedha. Haati caaccuu godhattee warraaana gidduullee yoo seente warraaanni nidhaabata. Haati caaccuu dubartii ilmi gadoometu qabata. Caaccuu jechuun teepha qalloofi elellaa sagaliin hodhamee bareedee kan dubartiin qabattuudha. Kanaaf caaccuun ardaa jilaatti erga bahee waaqaan erga kadhatamee meeshaa ulfaa ayyaanaa jechuu dandeenya. Caaccuun seerota hawaasa naannoo sanaa keessatti tajaajila guddaa qabu. Kanneen keessaa kan akka seera guddisaa, sirna araara fi sirna fuudhaafi heerumaa keessa meeshaaleen hoodaa kun ulfina addaa qaba. Haallu diimaafi adii irraa hojjatama.

Caaccuun faaya dubartiin Oromoo ta'ee kan dubartoonni dhalaafi horii naaf kenni jedhanii Waaqa ittiin kadhatani. Kunimmoo, tuuta firii callee walitti makamanii sanatti fakkeessiinu horsiisi jedhanii kadhatu. Akkuma calleen hedduu taate akkanuma hormaata

akka callee kanaa caacca'ee baa'atu nuuf kenni akka jechuuti. Dhimma kana Dirribii (2012:8) yoo ibsu. "Calleen akkuma caaccuu mallattoo faayaafi hormaatati. Calleen kan hidhatamuu eegalame akkaataa itti mukti arbuu ija horatu (godhatu) ilaaludhaan. Innis, Waaqayyo akkuma muka arbuu caaccessite dubartiillee dhalaanfi horiin caaccessi jedhaniiti. Calleen faaya guyyaa ayyaanaati malee amuriidhaan daangeffamee kan hidhatamuu miti. Waan kana ta'eef faaya dubartiin Oromoo kamiyyuu hidhachuu (kaayachuu) dandeessi." Haaluma walfakkaaatan dubartoonni Oromoo Walloo meeshaalee faaya harka qabatanniifi harkarratti godhatan ragaan odeefatotaarra argame akka ibsutti kanneen akka Qaqalii, Siinqee, Gumee, Ximxiimmoodha. (Haayat Umar Ebla, 3/2008)

Qaqallii:-Qaqalliin akkuma maqaa isaa harkaarraatti kan godhamu qaqallaadha. Qaqalliin akkuma gumee harka lamatti godhatama. Fayyaan kun meetiirraa hojjatama. Yeroo hunda kaawwachuun ni danda'ama. Faayaa kana kan godhatan ijoollee kaadhimammaniifi heerumanidha.

Suura 10: Yeroo dubartiin Faaya Harkaa Qaqallii godhattu (kan qorataan magaalaa kamiseetti Sadasaa 29/2008 kaase)

Gumee fi ximxiimmoo:-Gumeen faayaa aadaa hakaati kaa'atamu dha. faayaan kun baay'inaan meetii fi sibiila irraa booca adda addaatiin miidhagfamee hojjatama. durbi tokkoo yeroo kaadhimamtu, kaadhimaan ishee bitee kan keenuufidha. Gumee harka

dubartootarrattii arguun akka kaadhimamtee beekama.Faayaan kun akka aadaa Oromoo naannoo Wallootti hiika guddaa kan qabu dha. Karaa birraatin durbi faayaa kana harkatti goodhate kaadhimaa qabaachu ishee mu'isa. Faayaa kana nadhooniis harkatti godhatu.Bara heerumuf kaate gumeen yoo godhatamuu ximximmoon immoo bara kaadhimatamtee godhatama. Ijoolleen dubaraa erga kaadhatamanii jalqabanni ximximmo godhatu. Yeroo heerumanis, heeruma booda ammoo, gumee yookaan dunguusaa godhatu. Kunis, harka lamatti godhatama. Kan isheef bitu immoo kaadhima isheeti. Faayaa kana yeroo hunda kaawwachuun ni danda'ama. Meeshaaleen faaya kunni bifa suura armaan gadi kan qabaniidha.(Zeeyinaabaa Mussaa Wax.21/2008)

Suura 11: Meeshaaleen faaya harkaa Gummeefi Ximximmo (kan qorataan gabaa kamiseettii Muddee 13/2008 kaase)

4.4.5 Faaya Lukaa

Haalboo:-Haalboon halkoo yookaan birrii irraa ijaarama. Bakki inni godhatamu immoo miila irratti fayaa kana kan godhatan dubartoota heerumanni qofa dha. Kan kan bituus abbaa warraati.Ergaa heeruman booda yeroo hundaas gochuu ni danda'u. Kan bitamu qulfoo keessatii bifa gurracha. Luka lamaarratti sibiliibirriin xixiqqaa kukutamee nidiramaa. Kan hinheerumen ammoo akka Haalbootti kan hojjetamu callee cuqullisa godhatu.Faaxumaa Alii Caamsaa, 21/2008).

Suura 12: Faaya lukaa Haalboo (kan qorataan maagaalaa kamiseettii Waxabajji 04/2008 kaase)

Margaf:-Akkuma haalboo miila irratti godhatama, meetirra irraa hojjetama. Fayaa kanaa kan godhatan immoo dubartoota heerumanni qofa yoo tahuu yeroo hunda gochuun ni danda'ama. Gaafa heerumte godhati lukaa lamaniirrattikan godhatamuudha. Faaya kana kan dubartootaa bituu dhiirsa isheeti.

4.5 Uffataa Aadaafi Akkaataa faayama Isaa

Uffanni aadaa faayaalee aadaa wajjin deeman kan walqabateefi meeshaalee aadaa jalatti kan hammatamuudha. Ilmii namaa uffata dhimmoota garagaaraatiif uffachaa kan tureefi kan jiruudha. Uffata kan uffannu qaama keenya miidhagisuuf, eenyummaa keenya namoota biroof beeksiisuufi namoota saalaan namaarra addaa ta'a ofitti harkiisuuf kan tajaajiluudha.

Akka Caalaa Soorii (2013:23) ibsetti meeshaa Waaqeffannaa Oromoon ittiin malkaa ba'u keessaa tokko uffata aadaa halluu addaa addaan faayamedha. Akka Seera Gadaa Oromootti faajjiin gadaa halluu bifa sadii kan qabuufi hiikni halluuwwan kunneen qabanis akka kanaa gadiitti kaa'amedha. Kamuna walqabatee ragaa odeeffakennitoottii akkaataa uffannii aadaa gosa halluu itti fayyadaman tartiiba isaa yoo ibsan; Uffanni uffatanis halluudhuma kanaan faayamee uffatu; innis tartiibaan, gurraachi gara olii, Diimaa gidduu, Adii gajjallaa kan faayame dubartoonni Oromoon Walloo uffata uffatan

hiikan isaas, Gurraachi olaanu bifa Waaqaa kan hundaa olii ta'uusaa agarsiisa, Diimaan bilchinaafi gootummaa kan agarsiisu yoo ta'u, Adiin ga'umsa agarsiisa.

Dabalataanis, uffanni haati ateetee uffattee facaafattu bifa faajjii Oromoon kan hojjetameedha. Gubbaa gadi gurraacha, diimaafi adiin hojjetama. Uffanni Abbaa Gadaas bifuma kanaan hojjetamuunsaa hiikuma kanaa oliin ibsame kan qabu ta'uusaa himu.

Suura 13: Uffata dubartootaa haallu adda addaan faayame (kan qorataan qorataan Gabaa Kamiseettii Waxabajjii 4/2008 kaase)

Faayaan aadaa akkuma uffata aadaa hawwaasa magaalaa Kamisee gosa adda addaatu argama. Kana jechuun, kan dubraa, kan kaadhima, kan jaartiifi kan deessu jedhamee addaan baasne ilaaluu ni dandanya. Kana malees, akaakuun itti hojjetamus adda adda.

Duungusaa:-Duungusaan uffata aadaa dubartootaa keessaa isa tokkodha. Innis bakka lamatti qoodama.Isaanis:- Duungusaa koobaa fi Duungusaa Allichaa jedhamu.Yeroo guddisa / naqaa 2^{ffaa} Gumee Zaankeerree Duungusaa waliin intalaaf kaadhiman garaa warraa intalaa ergamu bakka lamatti qoodama.

A. Duungusaa koobaa:- Kan jedhamu mudhii olitti/irraan kan uffatamudha. Koobaan halluu gurraachaan walakkaa irratti miidhaginaaf kan itti kuulamedha. Duungusaa koobaan haarri adii, kuula gurrachaa, diimaafi magariisa irraa ogeessota uffata dhahaniin kan hojjetamudha. Koobaan isaa kan ijaaramuu fuulduraafi qarqara harkaa irratti. Uffanni

kun kan uffatamu yeroo diibaa, cidhaafi yeroo ayyaanaatti. Yeroo biraa hin uffatamuu. Uffata kana kan uffatan immoo dubartoota kaadhimaman qofa.

B. Duungusaa Allicca:- Duungusaan Alliccaan immoo Koobaa /Xiilfii hin qabu. Garuu, hojiin isaa duungusaa Koobaa wajjiin tokkodha. Halluun isaa adii qofa. Kan hojjatamu immoo Haarri irrati. Kana wajjiin kan uffatamuu immoo shirixii (dalgo) Jaawwii jedhamuu wajjini. Uffanni kun akkuma koobaa yeroo diibaa, ayyaanafi cidhaatti uffatama. Duungusaa Aliiccaa kan uffatan dubartoota kaadhiimaman qofa dha. Uffanni kun kan ibsu intalli tokko kan kaadhimmamte ta'uu isheeti.

Kittaa soodariyyaa:- Kittaa Soodariyyaakan jedhamu dalgo wajjiin kan uffatamu ta'ee qomaan oliitti. Gara gadiin immoo dalgo uffatu. Kitta kan hojjetamu kuula fi jirbii irraati. Halluun isaa immoo adii ta'ee, karaa boodaatiin kuula gurracha, adii, diimaa fi magariisa akka walitti tutta'utti adiin ol walakkaan gurrachaa magarsiin jalan, diimaan adiitti akka aanu godhame dhahama. Uffanni kun kan uffatamuu yeroo hunda. Kanneen uffatan immoo dubartoota umriin isaanii kudhan ol kan ta'aan , kan heerumanis, hin heerumnes ni uffatu.

Boololee:- Boololeen uffata aadaa keessaa isa tokkodha. Innis kan hojjatamu Jirbii irraati. Halluun isaa adii qofa qaba. Uffata kana kan uffatan immoo dubarti heerumtee ijoollee 2 yookaan 3 qabdudha. Innis haadha maatii ta'u kan ibsuu ta'ee yeroo hundaa uffatama.

Amshoo:- Uffanni kunis boololee wajjin wal fakkaata. Garuu, Amshoon qarqara gara miilaatti kuula diimaa, magariisa fi gurracha qabu ni kan hojjetamuudha. Kan uffatan immoo jaartolii qofaa yoo tahu yeroo hunda uffatama. Innis dubartoonni sun manguddoota ta'u isaan kan beeksisuudha.

Naccii Haarri:- Gosni uffata aadaa kun akkuma uffata aadaa kan biraa haarri fi kuula irraa hojjatama. Gosni isaas akka bijaamaatti hojjetamee, walakka irratti koobaa /xiilfii qaba. Dubartiin isaa uffattus dubartii heerumtee deesse qofa dha. Kan uffatamuus yeroo wadaajaa, cidhaa fi ayyaana irratti.

Wandaaboo:-Uffannaa jirbiirra hojjetamuudha.Kan uffatamus miidhaginaaf yeroo jilaa, cidhaa, ayyaanaa halluu diimaafi adii kan qabuudha.Dabartoonni umrii buleeyyi ta’antuu wandaaboo uffata.Kan inni ibsuus manguddummaa dubartootati.

Jiidhaa:-Gosa uffata dubartoota Oromoo Walloo keessa tokko kan ta’e Jiidhaan akkuma maqaa isaa dhadhaa keessa cuuphaamun jiifamee kan uffatamuudha.Uffata kana dubartoonni uffatannii naatoo guddaa kan qabaniidha. Akka odeefkinnittoon ibsaanitti sababnii uffata Jiidhaa dhadhaa keessa cuuphaanifis Oromoo qabataa yookaan qabeenya kan qabu ta’u mul’isa. Jiidhaan kan uffatanni dubartoota heerumani yoo tahu, innis sabbatan kan mudhiirratti hidhatamuudha.

Suura 14: Yeroo Dubartoonni Uffata Jiidhaa Uffatan (kan qorataan yeroo agarsiisa aadaa kaasee)

4.6 Urgooftuufi Dibata Aadaa Dubartootaaf Oolu.

Dubartoonni Oromoo Walloo miidhagina qalbii namaa hatuun cinaatti yeroo karaarra deemtuf iddoo sirnaa adda addaa dhaqtuu foolli nama harkisuu dibata aadaa qaamaa isaanii dibatanii mul’atu. Dibanni kunnen gama aadaattin baalla urgooftuuwwan adda addaa walitti dabalun kan rifeensa mataa isaaniifi qaamaa isaanii foolli gaarii akka qabatu kan taasisan. Akka raga odeefattu ragaa akka kennitutti, dibannii aadaa kan aragamus mukkeen adda addaarra walitti tumamun. Haala kannan dibanni rifeensa mataafi qaamaaf dubartoonni dibatanni urgooftuuwwan kannen akka: Adaasi,

Qaxanaayyuu, Alaashumee dhadhaa wajjin walitti laquun nidibatama. Haalli qophi dibata kan urgooftuwwaan adda addaa walittii daabalun kana mooyyeetti tumaman baala urgeessitu kanneen akka Alaashumee, Arrittii, Sunbulii, Qaaxanayyuu kanneen jedhaman walittii makuun tumamaan qophaa'a. (Hayaat Umar Ebla, 3/2008)

Akka aadaa Oromoo Wallootti dubartoonni osoo hin heerumni duraa rifeensa mataa isaanni bishaani gonkuma hin dhiqatan. Odeefattun (Faaxuma Ali Caam. 21/2008) akka ibsannitti sababni dubartoonni dubraa ta'an maata hin dhiqaneef, aadaa Oromoo Wallootti dubartoonni hin heerumni bishaannin mataan yoo dhiqatanni bishaan dibata aadaa kana wajjin waan hin deemne foolii gadhee uumata. Ittidabalees jireenya haalli durii keessaa samuunaafi dibani rifeensa haala ammayyaa kana waan hintureef, qayyii qaama guutuu waan hin qayyatamneef foolii baddaa godhata. Dibanniifi urgooftuun aadaa dubartoonni itti fayyadaman kanneen armaan gaditti.

Dhadhaa:-Rifeensi mataa dubartootaa akka foolii baddaa hinqabeeneef dhadhaa hamma guddaa ta'ee irra deddeebiin dibachuun akka qafqaan irraa yaa'u taasifama. Yeroo mataa isaanii dhadhaa dibatanii ammoo booratii mukarraa tolfamurra kan rafaamu ta'a. Sababni isaas dhadhaan akka dafee hin banneefi akka uffata hinbaleesineef kan tajaajiludha. Ergaa haalli kun taasifameen booda dibata urgooftuu adda addaarraa qopheefame dibachuun qayyaa urgaa rifeensaa qofaf oolu qayyaa muka ejersaa mataa jala qabuun aarfachuun foolii rifeensa mataa isaan eegatu. Kan beekamu qabu ammoo, akka aadaa Oromoo Wallootti dubartiin hin heerumne takka gonkumaa qayyaa qaamaa guutuu qayyaachuun dhorkaadha. Rifeensa isaanii kan dhiqatani guyyaa heerumani kaasee dhiqachuu ni danda'ama yookaan kan dhiqatamu yoo jaarsaa wajjin bulanni qayyaa aarfatan akka ta'ee ragaan odeefkennitoota ifa baasa.

Dubartoonni rifeensa mataa isaan erga dhahatanii boodaa akka foolii badaa hin qabaneef urgooftuu adda addaa itti godhachuu kan baramedha. Osoo hin heerumni dura urgooftuu kunnins kan isaan kennuu baay'inaan gaarayyuu isaaniti. Gosa urgooftuu kannen keessa kan sirritti beekkamuuf haala itti dubartii gaarayyuu isheettif yookaan gaarayyuun isheef kan kennu Arittii, Qaxanaayyuu fi Alaashumee jedhamu.

Arrittii: Arrittiin biqiltuu daraaraa halluu adii qabdu ta’ee baala urgooftuu qalbii namaa harkiiftudha. Gosti biqiltuu kanaa biqiltuu biroottiin ishee kan godhuu bishaan kan hin barbaanefi daaraa latinsa isheef kan barbaachisudha. Yaaduma kana ilaalchise Abdussalaam (2004:7) waa’ee Arrittii yoo ibsu; Oromoota Walloo biratti manni ibidda hinqabne wanta hinjireef manni ibidda malee, namni jaalala malee, jaalalli Arrittii malee kan ibsamuu miti. Arrittiin kabaja guddaa qabdi kunis, ishee waliif kennuun jaalala kan ibsamu, qophii garagaraa irratti arittiin hinhafu. Abbaan Hagaa (hogganaan dargaggoota lagaa) dargaggoon yoo walddhaban adabbiin isaa dadhaa, dhugoofi arrittiidha jedha.

Arrittiin foolii urgooftuu kan qabduu iddoo dargaggoonni dhiiraafi dubartoonni waljaalatanitii kan isaan bira hin hafneefi ishee walii kennuun kabaja guddaan kan qabudha. Arrittiin Kanumarraa ka’ee uummanni Oromoo walloo iddoo isheen jaalala keessatti qabdu afwalaloon akka armaan gaditti ibsata.

Arrittiin baalaa

Gatiin ishii goromsa Caalaa

Dubartinni takka akka aadaa Oromoota Walloottii lafumaa kattee nama jaalatuuf arritti hin hinkennittu, ulaagaa mataa isaa qaba. Kunis bilchina sammuu dargaggichaafi dandeettii taphaa dargaggoonni qaban irratti kan hunda’udha. Kanas dubartiittin kan ittiin dandeettii isaa addaa bafatuu hibboo adda addaa gaaffachuun. Jalqaba dargaagichii iddoo taphaatti “Arrittii kee funyaanittii naqabi!” jedhaan durba qalbii isaa hawwaatte takka gaafata. Yeroo kana isheen hibboo gaaffattu kan jiru yoo tahu akka fakkeenyaatti haa ilaalu.

Arrittiin tiyya akka samiitti fagaatti

Akka dhagaa jabaatti

Akka balayii nama gubdi

Akka qajimaa nama qabdi

Akka qoree nama waraanti

Kana jechuun karaa ittiin haasawa jaalala banuuf hibboo kanaan senitti. Wayitaa kana yoo dargaggeessichi deebii hibboo kanaa yoo argate Arrittiin harka qabduu luqqifachuun rifeensa mataa isaarratti suquun isaa badhaasti. Kanan booda taphaa jaalala kan ittiin jalqaban karaa Arrittii walii kennuttin.

Kenna kanaan booda gurbaan yoo dubra arrittii kenniteef farfatuu afwalaloo armaan gadi fayyadama.

Qaqallannee banne jette shankoorriinii
Dammarra mi'aaya kee gororrinii
Kamiseefi Qalloo walakkaan duduubaa
Foolii kee malee kan tokkoo dhukkubaa
Sololihaan burree gogorriin gafarsaa
Mormii intala arrittii magarsaa

Jechuun gammachuun kabaja isheen jaalalaaf arrittii isaaf kennite hiriyuummaa isaa fudhatee itti gammadu ibsata.

Qaxanaayyuufi Alaashumme:- Urgooftuu dubartoonni Oromoo Walloo urgaa foolii qaamaa isaani ittin eegatanii keessaa Qaxanaayyuufi Alaashummeen isaa tokko. Gostii urguuftuu kan lameenii akaakuu baala mukkeen xixxiqoo fooli urga'aa qabani naannoo bosonaafi garreen irratti kan biqilaniidha. Akkuma arrittii dargaggoonni iddoo taphaata yeroo adeeman dubartoonni urgooftuwwan kan mooyyeen erga walittii tumameen boode dhadhaan walitti laquun qaamaafi rifeensa mataatti dibachuun urgaa kan tajaajiludha. Dubartoonnii foolii qaamaafi rifeensa mataa isaanii ittin eegachuuf mooyyeetti tumun dhadhaa wajjiin walittii makaan dibachuu fooli gaarii kan qabataniidha. Afoolan urgooftuwwaan kunneen hangam haalalaa akka urgaa'uu danda'an yoo ibsatan;

Walloon amma darbee qaxanaayyu qabaa
Inni ganaa dhufu alaashumme qabaa
Magaan yaa kamisee yaa Addis Ababaa

Jechuun urgooftuu haala dandeetti urgaa'u kan qabu sabni Oromoo Walloo akka itti fayyadamu ibsata. Yoo tahu miidhagina qaamaa dubartoota ittin kunnunsuuf dibata aadaan cinaatti qayyaa aarfachuun aadaa Oromoo Walloo biratti aadaa boonsaadha.

4.7 Boolla Qayyaa miidhagina Dubartootaaf

Aadaa Oromoo Wallootti miidhaginaafi fayyumma qaamatti eegu qayya kan aarfatu dubartoota qofa. Yaaduma kana ilaalchisee odeeffattun yoo ibsittu; Dubartiin qayyachuu dandeessu kan heerumte qofa. Akka aadaa Oromoo Wallootti dubartiin heerumtu har'a heerumte galgala borii qayyaa qayyaati. Yeroo kana raawwatamus adeemsa mataa isaa danda'ee qaba. Dubartii kan Sirni qayya Aarfanna miidhagina yookaan fayyaa qaama wajjin kan walqabatu ta'ee, baay'inaan ni gaggeefama. Sirni qayyaa Aarfannaa kun

akkamitti dhufee kan jedhamu bara isa illee lakkoofsan ka'uun rakkisaa yammuu ta'u, ka'umsii isaas akkuma uffataa aadaa hedduu sabni kun qabu boolli qayyaas ka'umsi isaa saba Oromoo akka ta'e odeefattun ni dubbati. (Imabeet Jaafaar Caamsaa , 12/2008)

Barri inni itti qalqabees qarannoon waan irratti hin taasifamnef lakkoofsaan akka hin beekamne ta'uu isaa namni nuyii ragaa irra argame nutti himaniiru. Haata'u malee , dhalootaa gara dhalootaatti kan darbaa dhufe ta'uu isaa ragaa isaan nuuf kennan irra baramuun danda'ameera. Haalli raawwi bool'a qayyaa akkuma maqaa isaa boolaa fi araa qaamaa namaa qayyuu boollo keessatti arsuun ittifayyadamu kan jedhu walitti fiduun maaqa tokkoon mooggafame. Haala aadaa wajjin kan walqabatu bool'i qayyaa miidhagina dubartootaf iddoo olaanaa kan qabuudha. Tooftaa ittin shamarranni itti faayamaniin cinaatti fayyummaa qaamatti dhaadha dibaachun qayyaatama. Dibanni dhadhaa qaama bareechuuf akkasumas, dhiiga qorsiisuuf kan gargaaruudha. Miidha gama aduun namarra gahuus kan jala nama oolchuudha. Qaamni namaa fuula gara galgaala qayyuun ifaa aduu ittisuun cinatti midhaaginaafi fayyummaaf gaariidha. Dubartoonni qaama isaani eeguuf haala nyaata dabalatee, goga qaama isaafi dhaabbi filatama qabachuuf qayyaa kan itti fayyadamaniidha. Dubartoonni Oromoo Walloo qayyaa yoo qayyatan miidhaginaafi foollin naannoo isheen jirtuu kan urgaa'uu akka ta'e afwalaloon ibsatu.

Shittuu shittuu jedha dachi sibirranii
Waan kuulii kuulatte fakkaata ijjinii
Magaalaanin bahee diimteerraan babbahaa
Diimte ija bakkashaa kan nyaarri wal gahee

Odeeffennitoonni akka jedhaaniitti, akkaa naadaa Oromoo Walloo kamiseetti dubartiin bool'aa qayyaa manatti hinqotattiin hin argamtu; yoo qotatee aarfachuu baatees akka dubartitti hin ilaalamtu kabajaas abba warra ishee bira hinargatu.

4.7.1 Umrii Dubartoota Qayyachuu Dandaa'anii

Akka aadaa Oromoo Wallootti dubartoonni martii qayya qayyachuun dhorkadha. Keessatu dubartoonni durbummaa qaban gonkuma qayyaa qayyachuu hin danda'amu. Sababni isaa, dubartoonni dubrummaan qayyata yoo ta'ee fedhiin saalqunnamti itti dabala yaada jedhuun aadaa dhuumaan daangeffamee dhorkame akka ta'ee

odeefkennitoonni raga bahu. Dubartoonni dubrummaa qaban gosa qayyaa kan rifeensa mataa isaani qofa qayyaan qayyaa rifeensaa kan jedhamuu gosa muka ejersaa qofa kan fayyadaman fooli rifeensa mataa isaan ittin eeggatan qayyachuu qofa isan eeyyamaama.

Aadaa saba kana boolli qayya adeemsa mataa isaa danda'e kan qabuu yoo ta'u umriin itti dubartoonni qayyachu danda'an umri kudha shan oliifi hanga waggaa afurtamii shanitti ta'uu danda'a. Akka Odeefattun ibsittutti; Qayya Aarfannaa akka aadaa saba Oromoo kamiseetti dubartoonni waggaa kudhani afur ol ta'ani heerumani qayya hin qayyanne boosetti yookaa ofirra baatuudha, miidhaginafi fayyummaa ishee xiqqaadha. Akkasumas, hawaasa Oromoo kamisee keessatti dubartiin yommuu heerumtuu guyyaa sadii dura gaafa jimaataa irra boolli qayyaa aarfannaaf oolu qotame har'a heerumti yoo ta'e borumtaa isaa ni qayyaatti. Sababni isaas jarsii ishee fuudhu fooli gaariifi jaalala isheef qabuu haala daansaa isaan gidduutti jalqabsiisuuf kan tajaajiluudha. Itti dabaluunis, yeroo xurii lagu argite irraa badeen booda qayya ni qayyatti. Yeroo walqunnamtii saalaa abbaa manaa ishee waliin taaasisuuf jettullee qayyaa ni qayyaati. Yoo dandeettii qabate guyyaa guyyaan yookaan yeroo abbaa manaa ishee walqunnamtii saala raawwate booda qayyachuu dandeesi jedhu odeefattun. (Faaxumaa Ahmad Caamsaa, 4/2008)

4.7.2 Yeroo Qayyii Itti Aarfatamuu

Dubartiin qayyachuu barbaaddu kan qayyaatu yeroo hundaa miti. Kan qayyi qayyatamu danda'u ganama/ suubii yookaa galgala/ gallabaa qofa ta'e dubartiin hanga dandeetti isheen keessa turu dandeessu irratti hunda'uun kan aarfatamuudha. Akka odeefkennitoonni ibsaanitti sababni isaas, yeroo ganamaafi galalaa qayyi kan qophaa'u muka jidhaa ibiddaan aaru irraa waan qophaa'uf qilleensi yeroo kana qayya qayyachuuf kan filatamu dhibbeefilee kan nama hinsaxiilee waan ta'eef, akkasumas yeroo galgalaafi ganamaa kana namoonni baay'inaan mana waliitti hin dhufan.

Yeroo ganamaa/ suubii namoonni hojitti bobaa'aniifi qophii dhihanaa kan guyyaa itti qopheessan waan ta'eef, heddu walbira hin dhufan; galgalas /gallabaas, yeroo hojiirraa itti galaniiifi dadhabbii irraa hafuura fuudhan waan ta'eef, baay'inaa wal bira hin dhufa sababa kanaaf yeroo laman kun filamadha. Umriin dubartoonni itti qayyachuu jalqaban waggaa kudha shan ol yookaan yeroo heerumaniidha.

Dubartinni erga deessee guyyaa afurataman booda qayyaa ni aarfati. Qabata qayyi ganamaafi galgalaa filatamuuf ilaalchisee akka odeefattu ibsitutti; yoo ta'e fedhii abbaa manaa eeguuf yookaan jaalalaan gammachiisuun, ishee malee dubartii biroo akka inni hin yaanne taasisuu; fooliiwwan gaggaarii qayyi qabu addunyaa jaalalaa keessatti seensiisuuf yommuu ta'u gara ganama ammoo turtii halkan abbaa manaa ishee wajjiin goote keessatti walmakiinsa dafqaa haadha manaafi abbaa manaa akkasumas walqunnamtii saalaatiin booda foolii gadhee uumame kana dhabamsiisuuf fayyadu yoo ta'u, yeroon turii irra turamu kan daangaa'ee osoo hin taane dubartiin takka hanga dandeetti isheerratti kan hunda'ee keessa turuun kan qayyatamuudha.(Zeeynaabaa Mussaa Waxabajjii, 21/2008)

Walumaagalatti yaada armaan olirra akka hubatamutti dubartoonni Oromoo Walloo waan ittifayyadaman tokko haala yeroo yookaan haala qilleensa wajjin akkamitti akka dalagamuufi hin dalagamne adda baasanii kan beekaniifi yeroo ammaa dubartoonni yeroo qunnamtii saala raawwachuun isaan dura fedhii abba manaa ishee qabuuf guddisuuf haala ammayyaattin dibata adda addaa fayyadamu, qunnamtii saalan booda ammoo qaama dhiqachuun fooli qunnamtii saalaa booda uumamu dhabamsiisu.

Dubartoonni Oromoo Walloo garuu mala aadaatii boolla qayyatti dhimma bahuun kan of eegan ta'u isaa duri kaasee kan jiruufi ammaas kan ittifayyadama jiran aadaa boonsaaf fayyada qabeessadha.

4.7.3 Wantoota Qayya Aarfannaaf Barbaachisan

Haalaraawwi qayya aarfannaaf qophii dursa barbaachisuu kaasee hanga xumura isaati wantoonni guutama qaban ni jiru. Isaanis; mukkeen qayyaaf oolan, boolla qayyaa, Booraatti, dhadhaafi uffata yookaan gogaa ittin ukkamsaan, Xaxoofi gosa nyaataa adda addaa yoo ta'an isaanis haala itti aanuutti ibsamaniiru.(Imabeet Jaafaar Caamsaa, 12/2008)

4.7.3.1 Iddoofi Haala Boolli Qayyaaf oolu Qotamu

Adeemsa boolla qayyaa keessatti inni ijoon iddoofi haala qophii boolla qayyaa itti tolfamu yoo ta'u akkamuman namumma argeen kan qotamu osoo hin ta'iin dubartootaa ogummaa boolla qayyaa qotu qabanniniin kan qophaa'uudha.

Akka odeefattun haalafi iddoo boolla qayyaa ilaalchisee ibsituttii. Akka aadaa Oromoo Wallootti iddoo boolli qayyaaf oolu itti qutamu gola /dinqaa keessatti qofa yoo ta'u, yeroo manni ijaaramus iddoon isaa ilaalcha keessa galchameetti ijaarama. Mana magaalaas ta'ee baadiyaa keessatti manni boolla qayya ofkeessa hin qabane hin jiru. Kun immoo Oromoon Walloo aadaa boonsaa kanaa bu'uuri isaa waan isaan ta'eef icittiin miiidhagina durbartoota Walloos sababuma kanaaf. Haalli gadi fageenya boolla qayyaas seentimeetira afurtamaa hanga shantamaatti qotuun biyyee keessa erga haranii booda okoottee caba keessa galchun kan bareeddinaan hojjechuun haalan akka mijaa'uuf iddoo teessummafi lukni irra godhatamu mukaa dalgee irratti naquu ijaarame tajaajila qayyaaf oola jechuun raga bahu. (Haayat Umar Ebla, 3/2008)

Boolli qayya kan tolfamu mana keessatti ta'ee bakkuma argameetti miti. Haalli qophii isaa iddoo namni biro hin geenyetti ta'uu qaba. Sababni isaas dubartoonni uffata qaamaa guutuummatti ofirraa baasaanii qullaa isaa isaanii qayyaa waan seenaniif bakka iji namaa irraa dahoo ta'e filachuun dinqaati ta'u qaba.

4.7.3.2 Gosa Mukaa Qayyaaf oolu

Mukni qayyaaf oolan hedduu kan jiran yoo ta'an salphaatti naannoo qe'eetti argachuun waan hin danda'amneef dhiiratu iddoo inni jiru dhaquu haadha mana isaaf qopheessa. Sababnii isaas mukkeen kun haala argama isaaniitiin kan argaman maannoowwaan bosonaa, laggeeniifi garroota adda addaa waan ta'aniif muka kana barbadanii argachuun dubartootaaf ulfaatadha. Akkasumas, akka dhugeefannoo hawaasa Oromoo naannoo kanatti yeroo baay'ee mukkeen qorichaa dubartoonni qopheessu dhoorkadha. Sababni isaa dubartoonni yoo mukkeen qorichaa kana fuudhuun qorichuuma isaa baleessa jedhanii amanu waan ta'eef mukkeen qayyaafis ta'u akka qorichaa waan fudhatamuuf dhiraatu yookaan abbaa manaatu fida; yoo abbaa manaa ishee hin jiree dhiiraa firaa dhihoo ta'eetu iddoo inni jiru dhaqee fida.

Yaaduma kana ilaalchisee akka odeefattun yoo ibsittu; Oromoo Walloo biratti gosoonni muka qayya ulannaaf oolan kanneen akka Qollaadii yookaan Malahoo/ Misiraachii, Ejersa, Garrii, Aanshaa fik.k.f. yoo ta'u, mukkeen kan keessa irra jireessi dubartoonnii heerumteefi deesse kan qayyatu gosa muka Malahoo kan jedhamuudha. Innis abbaan

manaa iddoo inni jiru fiduun haala qayyaaf oolutti caccabsa. Kana booda boolla qophaa'e keessatti ramacii ibiidhaa naquun muka Malahoo, kan jedhaamu qaqallisani babbaqaqsuun kukkutanii ibiddicha irratti dabaluun akka aaru gochuun, aaricha achi keessaa aaru irra nadhattiin uffata baafattee akkumaa irra teessen booda aarichi akka hin baane uffata furdaa fi kallee lallaafaa ta'e aguuggattee taa'uun yeroo murtaa'eef sirna qayyaa aarfachuu kan itti raawwatamuudha. Urganni boolla qayyaa akkuma akaakuu muka isaanii aarfataniin foolli adda addaa qaba. Qayyi tokkichuma, urgaan addaa adda jedhu. (Aminaat Umar Ebla, 12/2008)

Sirni qayyaa kan raawwatan akka aadichaatti dubartoota abba warraa qabanifi dahaan qofadha. Keessumaayyuu, dubartiin haaraawaa heerumtee qulfoo keessatti abba warraa kunuunsaa jirtu qayya aarfaachuun gocha idilee isheetti yoo ta'u jaallala inni isheef qabu daraan cimsuuf kan tajaajiluudha.

4.7.3.3 Dhadhaafi Gosa Nyaata AadaaQayyaaf Qophaa'u

Sirnaa qayya aarfannaa gochuuf duraan dursanni waantoota dubartootni qopheeffattan kanneen akka dhadhaafi gosa nyaata aadaa ni jira. Nadhoon tokko qayya aarfachuun dura yeroo qayyatuf qayyaa keessa yeroo baatu nyaata isheef ta'u mataa isheettin yookaan namni isheef qopheessun jirachuun murteessadha. Yaada kana ilaalchise akka odeeffattun akka ibsitutti ; dubartooni yeroo qayya qayyatani ibdii akka qaamaa isaani akka hin gubneef qaama ishee hunda irratti hanga dhaadha barbachisuu dibachuu qabdi. Baay'inni dhaadhaa qayyaaf oolu madaallame hangana jedhamu baatuyyu hanga dandeetti of qabaniirratti hundaa'u dhadhaa hanga baayyee ta'ees yeroo qayyaa aarfatanni dibachuun seenuun ni danda'ama. Akkuma qayya keessaa bahameenis huccuu yookaan bullukkoo dura ofirraatti marte sana osoo hin mulqatin marattee daqiiqaa muraasaaf cifti. Sana booda kaatee dhadhaa sammuu irraa kaayyattu. Sababni isaa dhadhaa sammuurra kaayyauuf yeroo qayyaa irra turte kanatti dafqi baay'inaan qaama ishee keessa dhangala'ee waan jiruuf goggogni qaama akka isheetti hin dhaga'amneef tajaajila. Gosti nyaata yeroo qayyaa kana nyaatumus kanneen akka; marqaa, affeelaa, caccabsa, burqumsaa fa'a nyaatama. (Hayat umar Ebla, 3/2008)

Yeroo qayyi qayyatamu dhadhaan itti dhimmaa bahamu madalleeme hangana jedhamu baatus, akka ibdii qaamaa hin hubneef kan oolu dibatamuu qaba. Yeroo qayyarra bahan yookaan qayyaarra ta'ani gosoota nyaataa adda addaa nyaachun barbaachisadha.

4.7.3.4 Uffannafi Gogaa Qayyaaf Barbaachisu

Dubartiin qayyaa aarfatu takkaa uffannaa furdaafi kallee lallaafaa qapheeffachuu qabdi. Sanan booda ibidda qabsiifachuun irra teessee erga haalaan dafqiite booda kaate akkuma aguugatteen mammaramtee daqiiqaa murtaa'eef ni rafti yookaan ni boqatti. Erga sana goote booda qaama ishee dhiqachuun uffata qulqulluu ta'e uffatti. Akka aadiichaatti bolla qayyaa aarfachuun foolii gaarii fida; gogaa bareechiisaa jedhama.

Walumaagalatti dubartif qayya aarfatu jalan uffata furdaa gubbaan ammoo, goga laalaafa ufachuun hanga barbaachisuu ni qayyachuun foolii gaarii fi bareedina kennaf.

Boraatii:-Boraatiin meeshaa aadaa muka waddeessani callee halluu adda addaa qabuufi akka qabannaaf toluutti gogaa lonni qallisan itti hidhuun kan hojjetamu ta'e mataa jala godhamee ciisuudhaaf oola. Dubartoonnii umrii ijoollummaa waggaa 7 kaasaan kan ittii fayyadaman yoo ta'u maatii keessaatti fayyadaman yoo baayyeetessi Boraatiin mana hinjiree ijoolleen daa'immaa supheerra hojjetani itti fayyadamu akka ta'e ragaan odeefkennitootarra argame niaddeessa. Akka aadaa saba Oromoo Wallootti dhadhaa dibachuun murteessa waan ta'eef fayyaa rifeensafi buqqee sammuu kan eeguf faayadu kan dibatamu yoo ta'u boraatiin kunis yeroo dubartiin takka rafte iddoo ciisicha akka hin balleesineen cinnatti, akka dhiigni sirnan akka dhangala'uu kan taasisaa fayyada jedhamee fudhatama. (Aminaat Umar Ebla, 12/2008)

Nadhooliin yeroo dhadhaa dibatan odoo ciisicha akka hin balleessineef mataa jala godhatanii ciisu. Dhiira keessaa qondaalli kan ajjeesebaay'inaan itti fayyadama. Akka aadaa Oromoo Kamiseetti durbi wayita heerumtu meeshaa aadaa gara mana dhiiraatti fudhaatee deemtu keessaa boraatiin isa tokkoodha.

Suura 15 : Suura Booraatti (kan qorataan magaalaa kamisetti waxabajjii 14/2008 kaase)

Xaxoo:-Xaxoon meeshaa aadaa dubra Oromoo ittifayyadamtu keessaa tokko. Muka ejeersa qaqal'iisanii babbaqaqqsuun akka guubootti erga dhahaame booda, gogaadhaan hodhame hojjatama.Faayidaan isaa wayyaa urgeessuuf tajaajiila.kuniis,xaxoon boola qayyarraa godhameen booda wayyaa irrattii godhame qayyi itti arfama. Akka odeefkennitoonni jedhannitti Aadaa Oromoo Walloo keessatti dubartiin qayyaa qayyattu takka xaxoo manaa hin dhabdu. Innis uffata qayyaafi uffannaf oolu ittin uuluf tajaajila.

Suura 16: Xaxoo aduu keessatti kaa'ame(kan qorataan aanaa Kamiseettii Sadasaa 12/2008 kaase)

4.7.4 Faayidaa Boolla Qayyaa

Qayyachuun dubartoota Oromoo kamisee biratti faayidaa olaanaa qaba. Akka aadaa hawaasa naannoo kanaatti dubartiin qayyattu kan qalbii namaa miidhaginan hatuu simboo qabeettiidha.Haaluma walfakkaatuun sirna qayya aarfannaaf iddoo guddaa fi kabaja guddaatu keennamaaf.

Qayyaa Dubartii deesseef:- Dubartiin qayyaa qayyattu yeroo da'umsaallee dahuuf hin rakkaatu. Akkasumas, dhiigni yeroo da'umsaa baay'inaan akka hin dhangalaaneef, miilli ishee akka hin babbaqaqneef, ni gargaara. Dubartoonni Oromoo qayya sirritti kan itti fayyadamu qaban yeroo daa'umsa keessaa cisaan yoo tahu kan isaan fayyadamanifis foolli deessu qabdu dhabamsisuufi qaama saala yeroo da'umsa addan hiikkate walitti kan deebisuun maddaa akka fayyisuu kan qayyaaamu yoo tahu deessun qayyaatu hawaasafi abbaa manaa isheettinilee kabaja akka qabdu ragaan odeefattun ni ibsu. (Imaabeet Jaafar Caamsaa, 12/2008)

Qayyaa Dubartii Abbaa Warraa Qabduu Kimiyyuuf:-Qayyi jaalala abbaa manaa fi haadha manaa gidduutti daraan jaalala kan dabaluu yoo ta'u abbaan nanaa dubraa biro akka hin kajeelles kan gargaaruudha. Haala jireenya keessatti sababa fedhii saalqunnamtii wal madaaluu dhabuun uumamu malu miidhagina ishee yeroo mara abba manaa ishee waliin nagaan akka jirataan kan taasisuufi maatii gammachuu qabu kan uumumudha. Sababni isaas qayyaachuun qaamni saala akka kontoonfatuufi diriiruuf kan gargaaru waan ta'eef. Akka aadaa naannoo kanaati dubartoonni qayyaa qayyaachuun abbaa warraa isaani wajjin walqunnamtii saala taasiftu dubra duudaa/baantii kan qabduu fakkaati jedhama.

Dubartoonni naannoo kana qayyaa yoo qayyaatan manafi qe'ee keessa miilan isaan agarsiisuuf miilaqullaa adeemu akka ta'ee odeefattun ragaadha. (Imabeet Jaafaar Caamsaa, 12/2008)

Sababni isaas ija abbaa manaa ishee dura waan deemtuf haalan qalbii isaa kakaasun miira jaalala ittifufininsa qabu uumuf karaa saaq.

Faayummaafi Miidhagina Qaamaaf:-Dubartoonni qayyaatan kun fayyuumaa qaama isaanii, foolii qaamaafi miidhagina isaaniitiif kan qayyataniidha. Qayyi dubartoota dhukkuba dugdaaf, hoqxoof, qaama ciccinninnaaf, qaama madaa'ee fayyisuu taajajila gudda kenna. Dubartoonni qayya aarfatan qaama isaanii waan jajjabeessu hojjilee humnafi kan biroo akka hojjetaniif isaan gargaara. Hawaasa keessatti dubartiin qayya qayyattu ofeegdu ta'u isheettin kabajafi fudhatama isheen hawaasa bira qabdu olaanaa waan ta'eef ofitti amanamummaa guddaa akka ishee keessatti uumamu taasisa.

Dubartoonni yeroo mara qayyaatan fuuli isaan akka calaqisuu/ cululquu ta'a. Akkasumas, urgaan qaama isaani yeroo nama biraa darban qalbii nama biroos kan harkisuudha. Walumaagalatti aadaan boonsaa kun saba kan qofa biratti kan hafee osoo hin taane hawaasa saba Oromoo hin ta'iinilee barsiisuu haala aadaan faayidaalee hangana hin jedhamne kennurratti argama.

4.7.5 Ilaalcha Dubartoonni Qaaya Qaban

Akkuma dubartoonni Oromoo Walloo ibsaanitti boolli qayyaa faaya dubartiif kan fayyummaa isaanni ittiin eegataniidha. Akka aadaa saba kanatti dubartiin hin qayyaanne hawaasa keessatti kabaja dubartummaa hin qabduu waan taatef boosettii jedhamti. Yeroo abbaa warraa wajjiin waldhabduus waan foolli gaarii hin qabneef wal dhabaan jedhameetti fudhatama.

Dubartiin takka qayya qayyaachuu yoo baate hawaasa sana keessatti akka nama gad aanaatti kan fudhatamu bira darbee bultii jireenya ishee gara diiggamuutti kan geessudha. Sababaa isheen qulqullinna of hin qabneef abbaa warraa ishee dhiisuun kan biroo fuudhuu danda'a. Kun immoo raawwiin boolla qayyaa akkuma abbaa warraafi haadha warraa jidduutti jaalala ciimsuu yoo inni faayidaarra oolu baate ammo maatii diiguuf kan murteesaa ta'eedha.

Akka ilaalcha hawaasa kanaatti qayyaa aarfachuun foolii qaama gaarii godha, qaama jabeessa, midhaaginaf oola, abbaa warraafi haadha warraa jidduutti jaalala ciimsa ,fayyummaa qaama eega jedhamteeti amanama. Dubartoonni qayyaa qayyaattan qaamni isaan waan jabaatuuf hojii cimaa osoo hin dadhabni salphaatti hojjechuu danda'u. Akkasumas dubartiinni qayya fayyadamtu dhibeen salphaati hin miidhamyu; yeroo da'uumsa ciniinsuus hin dhiphaatu; yeroo deesses qaama ishee maddaa'ee akka salphaatti fayyisa. Yeroo walqummantii saalaas, abbaa warraa ishee waan hawattuuf gammachuun walwajjin jirachiisa.

Dubartoonni iddoo namoonni itti walga'an, iddoo cidhaa, magaalaafi sirna garaagaraa irraatti yeroo hirmaataa qayya aarfachu malee hin bahan. Foolli urgaa qayyii qabu kan nama hunda ofitti harkisuufi midhaagina uumaamaallee sirriitti ifa baase waan mul'isuuf qayyaafi dubarii addaa hin baatu jedhama.

Wantoonni dubartoonni Oromoo Walloo ittiin waldorgoman keessa inni ijoon yeroo hundaa qayyaa aarfachuu yoo ta’u, dubartiin haala gaariin qayyaate yoo argamte dubartii kameeti akka taate namni hunduu ragaa baha. Kanaaf, qayyii faayidaan inni qabu kan biro ammoo gurraa argachuufis iddoo gudda qaba.

4.8 Wantoota Itti Fufinsa Ittifayyadama Meeshaalee Faaya Aadaa Dubartootaaf Yaaddoo Ta’an

Itti fufinsa ittafayyadaminsa meeshaalee faayaa aadaa rakkooleen akka eenyummaa ofi wallaaluufi dhiibaan ilaalcha addaa addaa geessisaa jiru hagam ulfaata akka ta’e hubachuun nidanda’ama.

Dubartoonni Oromoo faaya aadaatti faayadaamun miidhaagina isaani ibsuun cinnaatti mirgaa isaan kan eegsiisuu faayidaa mataa isaa danda’eedha. Aadaan eenyummaa saba Oromoo bal’aa kan ibsaan keessa aadaan meeshaalee faaya aadaa tokkoo yoo tahu, sabni kun aadaa duubatti hafa akka hin qabne beekamu qaba.

Aadaa kanaaf ammoo kan maddaa miidhagina dubartoota kan ta’ee saba Oromoo Walloo meeshaalee faaya aadaatti fayyadamun miidhaagina kan itti ibsaacha turan yeroo ammaa garuu sababaa dhiibbaa gama siyaasa, amantiifi ammayyummaa wajjiin walqabateen meeshaalee faaya aadaatti dhimma bahun akka aadaa duubatti hafummaatti illaallamuun garaa fulduratti akka itti hinfufneef gufuu tokko tokko nimul’ata. Gosoonni meeshaaleen faayaa aadaa dubartoonni ittifayyadama kanneen akka faaya mataa, faaya gurraa, faaya mormaa, faaya harka, faaya lukaa, dibata aadaafi uffata jechuun kan qoodamani yoo tahu tokko tokko isaani tajaajila adda addaaf kan oolu dubartoonni hedduu fayyadama isaa bal’inaan hin beekan.

Akkasumas, miidhagina dubartootaaf kan oolu qayya aarfachun haala aaduummaa isaa gadii dhisuun magaaloota gurguddoo adda addaa keessatti gara ammayyuutti jijjiiruuf madda isaas akka irraanfatu ta’a jira. Keessatu Sabni akka Tigiraayiin boolli qayyaa kan isaanii akka ta’eetti irratti hojjetama jira. Garuu yaadni kun qabataman kan saba Oromoo ta’uusaa odeefattoonni dubartoota manguddoo ta’aanni akka ibsanitti, duri Oromoon Walloo bal’innaa waan qabuuf hangaa daangaa Tigiraayitti Oromoon Raayyaa kan jiruu waan ta’eef aadaa kan isaan barsiise ittifayyadama taasissee malee durii kaasee

dubartoonnii Oromoo Walloottif icciitti miidhagina isaanii qayyaa jedhu. (Aminaat Umar Ebla, 12/2008fi Hayaat Umar Ebla, 3/2008)

Haala ittifayyadama meeshaalee faaya aadaa dubartootaa keessaatti bu'aa inni qabu daanuu ta'ee osoo jiru dubartoonni ammaa dhaalootaa haaraa ta'iin tokko tokkoo waa'eemaa isaatu kan hin beekne ta'uun isaa nimul'ata. Keessattuu haala aadaa saba Oromoo Wallootti dubartiin meeshaalee faayaa aadaattin hinfayyamtefi hin qayyaanne argachuun dur kan hin baramnee yoo ta'u, har'a ammoo dibata adda addaa fayyadamuun meeshaalee faaya aadaa kana ammayyumman bakka buusuu kan mul'atudha.

BOQONNAA SHAN: GUDUUNFAAFI YABOO

Boqqonnaan kun haala waliigalaa qorannoo jalqabaa hanga dhumaa kan ilaallaatuudha. Iddoo kanatti irra caalmaadhaan guduunfaa argannoofi yaboon ibsa isaanii faana dhiyaataniiru.

5.1. Guduunfaa.

Ummanni Oromoo akkuma hawaasa addunyaa biroo aadaa, seenaa, duudhaa fi barsiisfata garagaraa kan qabuu dha. Sabni kun caasa hidda latiinsa heddu haa qabaatuyyu malee aadaa walfakkaataa kan walii isa irraa adda hin baafne hedduu qaba. Aadaan qabeenya ummatichaa ta'e kunis gosa barnootaa fookloorii kan damee bal'aa qabu kana keessatti kan ilaalamuudha. Haata'umalee gosa barnoota fookloorii keessatti afoolli Ummata Oromoo, meeshaaleen aadaa , Og-afaan, Aartin ummatichaa qorannoodhaan waan biraa gahame hin qabu. Ummanni Oromoo kan jiruufi jireenya isaa keessatti itti fayyadamu keessaa meeshaaleen aadaa isa tokko. Meeshaaleen aadaa kunis damee fookloorii keessaa tokko yoo ta'u ummata Oromoo Godinaalee gagaraa keessatti argaman biratti iddoo olaanaa qaba. Ummanni Gosa Oromoo Wallootis Meeshaalee aadaa faaya dubartootaa dhaaloonni abbootii isaanii irraa hambifate akka ilmoo isaatti kan jaalatu yeroo dheeraaf haala qaroomina of keessaa hin qabneen gola mana isaa kessatti ol kaa'aa asiin gaheera. Gosoonni meeshaalee aadaa faaya dubartootaa yeroo ammaa keessa jiraannuu kanaatti maalummaa Oromoo ibsan, haalli ittifayyadama isaa hawaasicha keessatti faayidaa, ergaafi hiika maaliif akka dhaabbatan dagatamuu bira darbee akka aadaa boodatti hafaatti lakkaa'amaa jira. Dubartoonni meeshaalee aadaa faaya jireenya isaanii keessa kan addaa hinbafne ture sababaa ilaalcha, siyaasan, amantiiwwanfi ammayyummaa biyya alaatiin bakka buusuun harkaa balleessuuf itti duulamuus Oromoon Walloo ciminan asiin gahu danda'eera.

Qorannoon kunis akkaataa ittifayyadama meeshaalee Aadaa faaya dubartootaa Ilaallatan Haala Qabatama Godina Addaa Oromoo Walloo Aana Kamisee keessatti argaman xiinxaluun dhaloota har'aafi gara of duraa barsiisuuf kan gaggeffameedha. Qorannoon meeshaalee aadaa kunis yeroo baay'ee kan hin gaggeefamne ta'uun meeshaalee abbootiin dinqaa mana olkaa'anii deeman dhalli ammaa hanga maqaa isaa wallaalu bira ga'uun

danda'ameera. Meeshaan aadaa eenyummaa namaa kan namatti agarsiisuudha. Meeshaaleen kun gosoota hedduufi bifoote heddu qabaachuu irraa hafee yoomessaa gara garaa keessatti tajaajila garagaraa dubartootaa biratti kan qabuudha.

Xiyyeeffannoon qorannoo kanaas meeshaawwan aadaa faaya dubartootaa aanaa Kamisee keessatti argama gosan , maalirra akka hojjetama, qaama kamirratti akka godhataman, akka kennatti eenyu akka isaani kennu, wantoota miidhagina duubartootaa wajjin walqabataniifi yoomessaa isaanii xiinxaluun ibsuu ta'a.

Haaluma kanaan gaaffilee bu'uura ka'umsa qorannoo, boqonnaa tokko keessatti ka'an, deebisuuf maloota adeeffannoo garagaraa kan akka, afgaaffii, marii gareefi daawwannaan maddeen ragaa garaagaraafi meeshaalee funaansa ragaalee adda addaatti dhimma bahuun walitti qabuun danda'ameera. Ragaa argame bu'uura godhachuudhaan meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa Aanaa Kamisee baay'ee bal'aa fi qorannoo yeroo dheeraa kan gaafatu ta'uu hubachuun ni danda'ama. Kanumarratti hundaa'uun akka walii galaatti yoo ilaallu qabxiileen argannoo qorannichaa akka gadiitti dhiyaatan ta'a.

- Akkaataan itti fayyadama meeshaaleen Aadaa faaya dubartootaa Oromoo Walloo hanga ammaatti kan itti gargaaramun, aadaa hambaalee ummatichaa tursiisuu keessatti iddoo olaanaa qaba. Haata'u malee meeshaaleen aadaa duartoonnii gosa gosaan ittifayyadaman kun salphaatti akka dhalootaan baramuu danda'anitti ibsi bal'aan gama manguddootaatin kennun dhabun ammas dubartoonni faayida isaa beeku dhabun waan bal'atu fakkaata.
- Akka aadaa Oromoo Wallootti dubartoonni osoo hin heerumni duraa gonkuma rifeensa mataa isaanii bishaani hin dhiqatan. Sababni akka aadaa Oromoo Wallootti dubartoonni hin heerumni bishaannin mataan yoo dhiqatanni dibata aadaa waan dibataniif bishaani ammoo foolii gadhee akka uumatu taasisa waan ta'eef, dhadhaa hangaan guddaa urgofuuwwaan adda addaa wajjiin dibachuu xuriin rifeensa mataa haala dafqan akka hahu kan taasifamuudha.
- Dubartoonni dubrummaa qaban gosa qayyaa kan rifeensa mataa isaani qofa qayyaan qayyaa rifeensaa kan jedhamuu gosa muka ejersaa qofa kan fayyadaman foolii rifeensa mataa isaan ittin eeggatan qayyachuu qofatu isaanii eeyyamaama.

- Ummanni Oromoo Walloo miidhagina qaama isaanii eeguf meeshaaleen faaya isaan ittifayyadamun cinaatti uffata aadaa halluu hiika qabeessa ta'en kan faayamu kan ittifayyadamaniidha.
- Dubartoonni qayyaatan kun fayyuumaa qaama isaanii, foolii qaamaafi miidhagina isaaniitiif, qaamni isaan akka jabaatuuf hojii cimaa osoo hin dadhabni salphaatti hojjechuu danda'u. Akkasumas dubartiinni qayya fayyadamtu dhibeen salphaatti hin miidhamtu; yeroo da'uumsa ciniinsuus hin dhiphaatu; yeroo deesses qaama ishee maddaa'ee akka salphaatti fayyisa yeroo walqummantii saalaas, abbaa warraa ishee waan hawattuuf gammachuun walwajjin jiraachiisu bira gahameera.
- Dubartoonni Oromoo Walloo miidhagina qalbii namaa hatuun cinaatti yeroo karaarra deemtufi iddoo sirnaa adda addaa dhaqtuu foolli nama harkisuu dibata aadaa rifeensa isaanii dibatanii mul'atu. Akkasumas, faayaa aadaa ittifayyadaman miidhagina isaanii mul'isuuf, qofa osoo hin taane mirgaafi kabajaa dubartummaa isaan qaban isaani kennamu qabu kan ibsuudha.
- Akka aadaa Oromoo Wallootti dubartiin dubrummaafi kaadhima qabdu meeshaa faaya godhatte takka qophaa ishee yeroo deemu dargaggoonni kamiyyuu itti siquun mirgaa ishee sarbuu dhiisii dubbisumtuu gonkumaa dhorkaadha.
- Tajaajilli meeshaaleen aadaa faaya dubartootaa kun hawaasa Oromoo Wallootif qaban guddadha. Dubartoonni meeshaalee aadaa fayyadamuun kabaja qaban mul'isuun, dabalataanis jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti hiikaf dhimma itti bahu. Fakkeenyaaf, miidhaginaaf, mallattoo kaadhama ibsuuf, manguddummaa ibsuufi iddoo cidhaa faayamaanii mul'achuuf sirnichaa miidhagina laachuun bu'aalee meeshaalee aadaa faaya dubartootaa aanaa kamisee keessatti mul'ataniiti. Afoolli hawaasa Oromoo meeshaalee aadaa isaa keessattii waliin walqabsiisuun kaasu ogummaa afaanii cimsachuufi jaalala meeshaalee kanaaf qaban bakka guddaa qabaachuu kan agarsiisuu ta'uu qorannicha keessatti ilaaluun danda'ameera.
- Aadaa Oromoo Wallootti iddoo boolli qayyaaf oolu itti qutamu gola /dinqaa keessatti qofa yoo ta'u, yeroo manni ijaaramus iddoon isaa ilaalcha keessa galchameetti ijaarama. Mana magaalaas ta'ee baadiyaa keessatti manni boolla qayya ofkeessa hin qabane hin jiru. Kun immoo Oromoon Walloo aadaa boonsaa kanaa bu'uuri isaa waan isaan ta'eef iccitiin Midhaagina durbartoota Walloos sababuma

kanaaf. Haalli gadi fageenya boolla qayyaas seentimeetira afurtamaa hanga shantamaatti qotuun biyyee keessa erga haranii booda okootee caba keessa galchun kan bareeddinaan hojjechuun haalan akka mijaa'uuf iddoo teessummafi lukni irra godhatamu muka dalgee irratti naquu ijaarame irrajireessa gosa muka Malahoo jedhamu jidhaa ibdaa boolla keessatti qaqqallisan caccabsuun kan aarfatamuu bira gahameera.

Walumaagalatti, ittifayyadamni meeshaalee faaya aadaafi haala raawwi boolla qayyaa dubartootaa saba Oromoo Walloo biratti jiru irratti qorannoon taasifamee kun yeroo adda addaafi sirna adda addaa keessatti dubartoonni kan dhimma itti bahan eenyumma isaani ibsuun cinaatti dubartootaf miidhaginanii isaanii mul'isuuf iddoo olaanaa kan qabuudha.

5.2 Argannoo

Qorannoo kanarraa qoratichi argannoowwan armaan gadii argateera.

- Yeroofi bakki meeshaaleen aadaa faaya baay'een isaanii keessatti tajaajilan garee hawaasaa tokko tokkoon irraanfatuufi meeshaalee ammayyaa gabaa bitamu waliin wal makanii mul'achuu.
- Gosoonni meeshaaleen faayaa aadaa dubartoonni ittifayyadama kanneen akka faaya mataa, faaya gurraa, faaya mormaa, faaya harka, faaya lukaa, dibata aadaafi uffata jechuun kan qoodamani yoo tahu tokko tokko isaani tajaajila adda addaaf kan oolu dubartoonni hedduu fayyadama isaa bal'inaan hin beekan.
- Tajaajjilli meeshaaleen faaya aadaa tokkoo tokkoon kabaja, safuu, duudha, hawaasummaa keessatti qaban dhiibbaalee gara amantiifi kan birootiin dhufan irraa kan ka'e tuffatamuun dhaloota haarawaa biratti hubannoon xiqqaachuu.
- Meeshaaleen faaya aadaa dubartootaa aanaa Kamisee keessatti yeroo ammaa kan dubartoonni haalan ittifayyadama akka bara durii kan hinjiree ta'uufi dhala haaraayaatiin salphatti irraaffatamuu danda'uu; akkasamus, faaya ammayyaan bakka baasumaa jirachuu isaani ni mul'ata.
- Dubartoonni Oromoo Walloo miidhagina qalbii namaa hatuun cinaatti yeroo karaarra deemtufi iddoo sirnaa adda addaa dhaqtuu foolli nama harkisuu dibata aadaa

haala rifeensa isaanii dibatanii mul'atu. Akkasumas, faayaa aadaa gosa adda addaatti fayyadaman miidhagina isaanii mul'isuuf, qofa osoo hin taane mirgaafi kabaja dubartummaa isaan kennamu qabu kan ibsuudha.

- Aadaa Oromoo Walloo keessaa miidhagina dubartoota ittin tiksuuf oolu boolli qayyaa itti kan qutamu gola /dinqaa keessatti qofa yoo ta'u, yeroo mana magaalaas ta'ee baadiyaa ijaaramus iddoon isaa ilaalcha keessa galchameetti ijaarama. Saba kana keessatti manni boolla qayya ofkeessa hin qabane hin jiru. Kun immoo Oromoon Walloo aadaa boonsaa bu'uuri isaa waan isaan ta'eef iccittiin miidhagina dubartoota Walloos sababuma kanaaf kan ture amma garuu haalan kan itti hin tajaajilamne tahu.

5.3 Yaboo

Ummanni Oromoo Walloo gama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa eenyummaafi falaasama Oromoo gadi fageenyaan kan ibsan kanaa haala tolaafi hamaa keessattii osoo hin dagatin itti dhimmee rakkoofi gidiraan qaamolee adda addaarraa isaa qunnamaa tureef osoo hinjilbiiffatiin dhaloota ammaa kana biraan gaheera. Meeshaaleen faaya aadaa eenyummaa sabaa ibsan kana kunuunsuun dhalootaaf dabarsuun barbaachisaadha. Kanaafuu, ittifayyadama meeshaalee faaya aadaa dubartootaa kana tursiisuuf;

- Sabni Oromoo Walloo meeshaalee faaya aadaa dubartoonnii fayyadaman eenyummaasaanii kan ibsuu waan ta'eef, sirriitti kunuunfachuuf carraquu qabu.
- Namoota ogummaa faaya aadaatiin beekaman ilaalcha addaa isaanif qabachuun dhisamee deeggarsi barbaachisuu qaamni dhimmii ilaalatu gochuun akka ogummaan meeshaalee faaya aadaa hin badnee taasisuun qabu.
- Namoonni gosoota meeshaalee faaya aadaa dubartootaa kana beekan, namoota hinbeekne barsiisanii namoonni hiikaafi maalummaa akkasumas, haala ittifayyadama meeshaalee faaya aadaa kana hinbeekne hundi ittifayyadamu hawaasa baldhaa biraan gayuun aadaa kun akka hin dagatamnefi isaa durii yaadachisuun barbaachisaadha.
- Ittifayyadama Meeshaalee Aadaa Faaya Durbattotaa ilaalallatan Haala Qabatama Godina Saba Oromoo Walloo Kamisee kan eenyummaa, safuu, duudhaafi aadaa hawaasichaa ibsan fi sirni boolla qayya akka hinbadneef qaamni dhimmi ilaallatufi Biiron Aadaafi Turizimi Oromoo Walloo Kamisee aanolee godinicha keessatti

argamanitti godambaa ijaaruun meeshaale faaya aadaa dubartootaa kana haala ittifayyadamaafi gosa isaaniitiin qooduun qorannoo gadi fagoo irratti taasisuu barbaachisadha.

- Haaluma walfakkaatun ogeessota meeshaalee aadaa omishaanif deeggarsi barbaachisuu gama waajjira Intarepiraayisi Mayikiroo xixiqqaatiin taasisuun akka gabaatti dhiyeessannii madda galii argachuun gochuun aadaa iccittii miidhagina dubartoota Oromoo Walloo tahe kana badiirra hambisuun labata dhuufuuf osoo dabarsani ummaticha faana turuu danda'a.

Wabiilee

- Abdii Ismaa'il (2015). "Xiinxala Meeshaalee Aadaa Oromoo Arsii: Godambaa Siidaa Wareegamtoota Aanoolee Keessatti Argaman." Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Muummee Afaan Oromoofi Hogbarruuf Dhiyaate: Yuuniiversiitii Addis Ababaa, (Kan hin Maxxanfamne)
- Abdulsalaam Kamaal(2004) . *Arrittii*. Fooddaa Aadaa Oromoo Walloo: Mootummaa Bulchiinsa Naannoo Amaaraattii Mana Maree bulchiinsa Godina Oromiyaa.
- Alamaayyoo Hayileefi kawwaan.(1998). *Seenaa Oromoo Hanga Jarraa 16^{ffaa}*. Biiroo Aadaafi Turizimii: Berhana Selam Printing Enterprise.
- Asafa Jalata (2007). *Oromia and Ethiopian*. State formation and Ethno-national Confilct. Boulder and London: Lyne publisher.
- Asmarom Legesse (1973). *Gada : Thre Approaches to the study of African Socceity*. New York: Mcmillan.
- Asnaqeech Taayyee (2007). "Sirna Boolla Qayyaa Godina Sablammii Oromoo Walloo Aanaa Arxumaa Fursii Sakattaa'u." Waraqaa Qorannoo Digirii Tokkooffa Muummee Afaan Oromoofi Hogbarruuf Dhiyaate: Yuuniiversiitii Addis Ababaa, (Kan hin Maxxanfamne)
- Beaujot Ariel (2008). *The Material Culture of Women's Accessories*. Middle-class Performance, Race Formation and Feminine: The Material Culture of Women's Accessories. Department of History University of Toronto.
- Beekan Gulummaa (2015). *Dindimoo*. Finfinnee: Subi Printing Press.
- Ben Amos D. (1972) .*The introduction Folklore In Africa Society*. Lind froms of Folklore In Africa: Austin University Of Texas.
- Biiftuu Tuujii (2002). "Boolla Qayyaafi Kunuunsa Dubartootaf Godhamu Aanaa Shashamanneetti." Qorannoo Digirii tokkoffa Muummee Afaan Oromoofi Hogbarruuf Dhiyaate: Yuuniiversiitii Addis Ababaa, (Kan hin Maxxanfamne)
- Biraanuu Dirribaa(2015). "Qaaccessa Hiika Mallattoolee Ayyaana Irreechaa Dirree Calalaqii Aanaa Midaa Qanyii." Waraqaa Qorannoo Digirii lammaffaa (MA) Muummee Afaan Oromoofi Hogbarruuf Dhiyaate: Yuuniiversiitii Addis Ababaa, (Kan hin Maxxanfamne)

- Caalaa Diroo (2014).“Xiinxala Qabiyyee Fakkoommii Meeshaalee Ayyaana WarraOofaa Aanaa Meettaa Roobii”Waraqaa Qorannoo Digirii lammaffaa(MA) Muummee Afaan Oromoofi Hogbarruuf Dhiyaate:Yuuniiversiitii Addis Ababaa,(Kan hin Maxxanfamne)
- Caalaa Soorii (2013). *Irreecha Hora Harsadii*.Oromiyaa: Duukam. Elleni PLC.
- Clark, A. and Chalmers, D. (1998). *The extended mind: Analysis* .
- Dastaa Dassaaleny (2013). *Bu’uura Qorannoo*. Addis Ababaa: Max.2^{ffaa}. Mana Maxxansaa Far East Trading PLC.
- Dirribaa Tafarraa (2001). *Wiirtuu*. Jildii 9 Barruulee Waaltina Afaan Oromoo:Biiraa Aadaa fi Turizimii Oromiyaa.
- Dirribii Damusee (2009). *Ilaalcha Oromoo*: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo. Mana Maxxansaa Finfinnee.
- Elliot Oring (1986). *Folk Group and Folk Genres Introduction* : Logan UT.Utah State University Press.
- Fekade Azez (2003) “Teaching Material Selected and Compiled Reader For Elit.” Department Of Ethiopian Language and Literature MA. (Unpublished)
- Gaazexaa (2008). *Hirkoo*. Dhaabbata Sabqunnamtii naannoo Amaaraaattii: *Kan* Maxxanfame maxxansa 89^{ffaa}.
- Gosden C.(2005). *What Do Objects Want?*Journal of Archaeological Methodand Theory.
- Henare, A. (2007). *Thinking Through Things. Theorizing Artefacts Ethnographically*. London: New York
- Hodder, I. (1991). *The Interpretation of Documents and Material Culture* : In N.K.Denzin and Y.S. Lincoln
- Imaanaa Bayyanaa (2007).“Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo.” Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa(MA) Muummee Afaan Oromoofi Hogbarruuf Dhiyaate:Yuuniiversiitii Addis Ababaa, (Kan hin Maxxanfamne)
- Jack Florence (1911). *Introductory Lecture on Psycho analysis*. London: Ho garth Press
- Jiinanus Galataa (2010).“Meeshaalee Ulfoo Amantii Oromoo” Qorannoo Digirii Jalqabaa.Waraqaa Qorannoo Digirii Tokkoffaa Afaan Oromoofi Hogbarruuf Dhiyaate: Yuuniiversiitii Addis Ababaa,(Kan hin Maxxanfamne)
- Joan Evans (1970) . *Ahistory of Jewellery*: USA Boston Book ,and Publisher.

- Lambert Bartels (1983). *Oromo Religion: Myths and Rite of the Western Oromo Ethiopia*.
Berlin Dietrich Reinner.
- Marvin Harris (2007). *Cultural Anthropology*: 7th ed. New York: Printed in USA.
- Moktar Muhammad (1977) . *Notes Sur Le Pays De Harrar in*: Bulletin de la Societe
Khediviale de Geographie.
- Phillip Paulitschke (1888). *Beitrage Ethnographie Und Anthropologie Der Somal*,
'Oromo', und Harari:Leipzig. Verlag von Eduard Baldmus.
- Pines Maya (1982) *Imperialism and Popular Culture*. Manchester: Manchester
University Press.
- Reid, L. Donley (1982). *House Power*. Swahili Space and Symbolic Markers. In Hodder
Symbolic and structural archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richard A. Caulk (1977) *Harar Town in the Nineteenth Century and its Neighbours in*
the Nineteenth Century. In: Journal of African History
- Roberts, M. J. D.(1986). *The Concept of Luxury in British Political Economy*: Adam
Smith to Alfred Marshall. History of the Human Sciences 1998.
- Sim C. Martha (1963) . *Living Foklore* . An Introduction to the Study of People and
Traditionals:Unah State University Press.
- Turner, V. (1967). *The Forest of Symbols*: Ithaca. N.Y. Cornell University Press.
- Valsiner J.(2007). *Culture in Minds and Societies*. Foundations of cultural psychology.
New Delhi:Thousand Oaks, CA: Sage.
- Warqinaa Abbaa Soorii (2008). *Sirna Gadaa*. Finfinnee.
- Waterman (1949). *The Journal of African Folklore*: Vol.62.
- William B.J. (1985). *The Birhor of India and Some Comments on Band Organization*.
Lee R.B., Devore, Chicago: Aldine Publishing
- Yene'e'alem Araddoofi Kaawwan (2001). *Wiirtuu*. Jildii 9 Barruulee Waaltina Afaan
Oromoo: Biiroo Aadaa fi Turizimii Oromiyaa.

DABALEEWWAN

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA KOOLLEEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOOTAA, JOORNAALIIZIIMIIFI SABQUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, HOGBARRUUFU FOOKLOORII

DABALEE A:

Gaaffiiwwan Afgaaffi Dubartootaa aadaa beekaniif kan dhiyaate.

Gaaffii afaanii Dubartootaa akkaataa itti fayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa ilaallatan haala qababatamaa Godina Addaa Saba Oromoo Walloo Aanaa Kamisee beekaniif dhiyaate.

Kaayyoon qorannoo kanaa barnoota Afaan Oromoo Ogbarruufi Fooklooriitiin sagantaa gannaatiin digrii lammaffaa (MA) guuttachuuf mata duree “Qaacceessa itti fayyadama meeshaalee aadaa faaya dubartootaa ilaallatan haala qabatama Godina Addaa Saba Oromoo Walloo Aanaa Kamisee “jedhu irratti ragaa funaanudhaaf gaaffilee armaan gadii bu’uura godhachuudhaan odeeffannoon isinnirraa argamu qorannoo gaggeessu guutuu akka taasisu amanama. Kanaafuu odeeffannoo dhugummaafi qabatmummaa qabu akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha.

Maqaa _____ Umrii ____ Saala _____ Hojii _____ Bakka
dhalootaa _____ Ganda _____ Aanaa _____ Gosa Ragaa Kennanii _____

1. Meeshaalee faaya aadaa jechuun maal jechuudha?
2. Gosoota meeshaalee faaya dubartootaakan beektan maal fa’a? kan beekatan naaf hima!
3. Meeshaaleen faaya aadaa dubartootaa qaama kam irraatti godhatama?
4. Meeshaaleen aadaa faaya aadaa dubartoonni ittifayyadaman maal irraa hojjatamu? Garee dubartootaa umrii kamtu dhimma itti baha?
5. Uffanni aadaa akkamittii faayamee uffatama?
6. Dubartoonni miidhagina rifeensa isaanii eeguf akkamitti dhahatan? Dhahinsi kunnin maal maal jedhama?

7. Dubartoonni miidhagina qaama isaani eegufmaal maal fa'atti fayyadamu?
8. Meeshaaleen faaya aadaa dubartootaaf faayidaa akkamii qaba?
9. Afoola meeshaalee faaya aadaafi miidhaginaa dubartoota waliin walqabatan ni beektu?yoo beektan naaf hima!
10. Haala ittifayyadama meeshaan faaya aadaa dubartootaa yeroo ammaafi isaa durii gidduu garaagarummaa qaba? Yoo qabate maali?
11. Meeshaaleen aadaa kun faayidaa akkamii qabu jettanii yaaddu?
12. Dhaloonni haaraa faayidaafi yoomessa meeshaaleen faaya aadaadubartootaa tajaajilan beekuu?
13. Yeroo ammaa dubartoonni Oromoo Walloo Kamisee kan baadiyaas,ta'ee kan magaalaa meeshaalee faaya aadaakanatti dhimma bahuu?
14. Haala ittifufinsa meeshaalee faaya aadaa kan gufuu ta'an maal fa'a?

Dabalee B: Kutaa Odeeffannoo Namoota Ragaa Kennitootaa

Lakk.	Maqaa Odeeffataa	Saala	Umrii	Bakka Jireenyaa		Hojii Odeeffata	Gosa Ragaa Kennan	Guyyaa
				Aanaa	Ganda			
1.	Aanshaa Sayid	Dha.	43	Kamisee	04	Barsiistuu	Uffata aadaa	Ebl.08/2008
2.	Hayat Umar	Dha	48	Kamisee	04	Qotee Bulaa	Faaya hundaa	Ebla. 3/2008
3.	Faaxumaa Ahmad	Dha.	68	D/Caffaa	baddanoo	Hdhaa manaa	Faaya aadaa hunda	Caams .4/2008
4.	Zeeynabaa Mussaa	Dha.	38	D/Caffaa	baddanoo	Qotee Bulaa	Faaya Mataafi Harkaa	Wax.21/2008
5.	Zeeynabaa Muhammad	Dha.	35	Kamisee	04	Barsiistuu	Akkaataa Rifeensa	Wax.21/2008
6.	Maadinaa Nuuruu	Dha.	37	Kamisee	04	Qotee Bulaa	Faaya Gurraa	Gur. 28/2008
7.	Ayinaalam Sayid	Dha.	40	Kamisee	01	Shubistuu	Faaya Mormaa	Gur.10/2008
8.	Faaxumaa Ali	Dha.	32	Kamisee	03	Qotee Bulaa	Faaya Lukaa	Caam.21/2008
9.	Imaabeet Jaafar	Dha.	42	Kamisee	Qaacur	Ogeessa Aadaa	Boolla Qayyaa	Caam.12/2008
10.	Aminaat Umar	Dha.	65	Kamisee	04	Daldaltu faaya aadaa	Faaya Aadaa Hunda	Ebla 12/2008

Gabatee 1 .Ragaa Namoota Afgaaffii Irratti Odeeffannoo Kennuun hirmaatan.

Dabalee C.

Ibsa Walii Gala Meeshaalee Aadaa Faaya Dubartootaa Oromoo Walloo Ilaallatan.

	Maqaa meeshaalee/faaya	Tajaajila isaa	Yoomfi akka tajaajilaman	Eessatti akka tajaajilu	Qaama irratti godhatamu	Maalirraa/akka mitti akka hojjatamu	Eenyutu hojjata	Boca/bifa inni qabu.
1	Fasasee	Kaadhima qabachu ibsuufi miidhaginaf	Yeroo hundaa	Iddoo gabaa, dibaa fi jilaa adda addaa	Mataa	Meetii/Birriirra	namaa ogummaa harkaa qabu.	Geengoo dheedheeraa
2	Sakaallaa	Dubra ga'iilaa fi ga'an ibsuuf	Yeroo maraa	Gabaa, cidhaafi jilaa	Mataa	Calleefi kuulaa	Ogeessaa	Akka foo'a
3	Dirii	Kaadhimamtuu tahu ibsa	Yeroo hundaa	Jilaa adda addaarratti	Kallacharra tti/Addaarratti	Meetiifi kirriirra	Ogeessan faayan	Bifa cancalaa
4	Xibxiboo	Kaadhimamtuu tahu ibsa	Yeroo kamiyyu	Jila adda addaa irratti	Kallacharratti i/addaarratti	Birrii, meeti, kuulaa	Ogeessa	Kan ol kakaa'u
5	Ciliciilee	Miidhaginaaf	Yeroo hunda	Iddoo gabaatti, jilaafi yeroo cichaa	Gurraatti	Birrii/meetirra	Ogeessa faaya aadaa	Gurra kan gadi rarra'u lakkoofsan jaha
6	Siinqee	Araara, kadhaa waaqaa	Yeroo ateetee, yeroo cidhaa..	Lagatti tulluu gubbatti,iddoo cidhaatti	Harkaarratti	Muka harooressa irraa	Warra ogeessa	Qalloo diriirtuu dheertuu
7	Jiidhaa	Kanheeruman	Yeroo jilaa adda addaa	Iddoo kamitu	Qaama guuturratti uffatama /uffata	Jirbiirra	Namoota uffata dhahann	Dhadhaa keessa kan cuphamuu haalu adii daalachaa'a
8	Lootii	Dubarummaa ibsa	Yeroo ijoollee	Iddoo kamittu	Gurraatti	Birriifi meetii irraa	Nama ogummaa qabu	Geengoo kan gadi rarratu
9	Callee /Musbaahaa	Faayummaaf, midhaginaaf	Yeroo cidhaa, ateetee, yeroo biro	Yeroo diibaa, cidhaattifi manatti,	Mormaatti	Callee gosa adda addaa irraa	Ogeessa	Geengoo, battee, boca killee
10	Birribisii/ Alkoo	Miidhaginaf	Yeroo kamuu	Yeroo cidhaa , gabaafi jilaa adda addaa	Mormaa	Birrii/Halkoorra	Nama ogummaa qabu	Geengoo
11	Quboo	Miidhaginaaf/ kaadhama qabachuu	Yeroo cidhaa, gabaafi jilaa addaa addaa	diibaa, cidhaafi jila	Mormaa	Birrii/Halkoorra	Nama ogummaa harkaa qabu	Geengoo lakkoofsa shanta'e
12	Baarruudii	Miidhaginaf	Yeroo sirbaa, cidhaa	Iddoo sirbaa, gabaafi yeroo hunda	Mormaa	Rasaasarra	Ogummaa sibila tumuu kan qabu	Bifa rasaasa/ xiyyittii
13	Goohaa	Kaadhimamtu	Yeroo kamiyyuu	sirna adda addaatti	Mormaa	Meetirraa/birriirra	Ogeessa faayan	Baxxee kan irra gadiwaa rarra'u

		ibsuuf				a		
14	Callee Mormaa/Hud hoo	Yeroo ga'ilaaf gahan qofa	Yeroo maraa	bakka deemanitti,	Mormaa	Calleefi kuulaa	Ogummaa harkaa kan qabu.	Boca geengoo qal'a
15	Caammee	Gotuumma ibsuuf	Yeroo bineensa / dinaa dhirsii ajeesse kaasee	Iddoo kamituu	Morma	Kuulaa, callee faaya adda addaafi Almuuniyeemii	Ogeessa faaya	Dheeraa kan dugdarra gadi rarra'u
16	Qaqallii	Kadhimamittu	Yeroo jila adda addaa	Iddoo kamitu	Harka	Sibiila/ meetirra	Ogummaa sibila tumuu kan qabuun	Geengoo tahe Dheerina kan qabu
17	Gumee	Bara heerumtee kaafte	Yeroo bashannanaa, ayyaanaa	Bakka kamitu	Harkarratti	Meetirra/almuniy eem	Ogeessa faayattin	Geengoo banaa
18	Ximximmoo	Bara kaadhimamte	Yeroo hunda	Iddoo sirna adda addaatti	Harkarratti	Meetirraa	Ogeessa faaya aadaa	Boca geengoo qaba
29	Wandaaboo	Uffannaaf, midhaaginaaf	yeroo jilaa, cidhaa, ayyaanaa	Iddoowwan jilaatti, cidhaatti, ayyaanatti	Qaamarratti uffatama	Jirbii	Ogeessa	Halluu diimaafi adii qaba.
20	Torbii	Bara Gaarayyu qabate	Yeroo gabaa deemtu , yeroo hundaa	Iddoo taphaa gaarayyuutti	Mudhiirratti hidhatama	Gogaa looni fi meetirra	Ogeessa faayattin	Qabatoo
21	Boraatii	Boraafachuuf, mid haginaaf	Yeroo cidhaa	Iddoo ciisichaa.	Dubari kan boorafattu	Mukarraa	Nama ogummaa harkaa qabu	Battee ciisichaa tolu
22	Halboo	Heerumtu ta'u mul'isa	Yeroo cidhaa, yeroo gabaa Yeroo qolfoo	Iddoo cidhaatti, jilaatti	Luka	Kirriifi callee, sibilaarra	Namoota ogeessa taken tolfama	Halluu cuqullisa qabdi.
23	Margaaf	Gaafa heerumtee kaaste	Yeroo kamuu	Iddoo kamitu	Luka	Meetirra/ birrirra	Ogeessa faaya aadaa	Boca Geengoo
24	Sabataa	Dubartoota heruman	Yeroo da'aniifi kan biro	Iddoo cidhaa, sirna garagaraa	Mudhiin hidhachuuf	Jirbiiirra	Namota ogumma qabaniin	Qal'aa dheera
25	Guuftaa	Manguddumma ibsa	Yeroo hunda	Iddoo kamitu	Mataarratti	Uffata irra	Namoota ogummaa uffata dhahu qabanin	Gurracha uffata fakkaatuu
27	Nacci Haarrii	Deessuu ibsuuf,	Yeroo deesseqofa	Bakka deemte cufatti	Qaama guuturratti uffatama	Haarriifi kuula	Ogeessota uffata	Hallu adii kan qabu

28	Boololee	Deessu tahu ishee ibsuuf	Ijoolee 2 ol yoo deesse	Iddoo kamitu	Qaama guutu uffatama	Jirbiirra	Ogeessa uffatan	Hallu adiin qofa
29	Amshoo	Manguddummaa ibsa	Yeroo umrii adeeme	Yeroo kamiyu	Qaama guutu uffatama	Kuulafi jirbiirra	Ogeessa uffata	Kuula hallu diimaa, magariisaafi gurracha faayame
30	Duungusaa kobaa	Miidhaginaf	Yeroo diibaa ,ciidhafi ayyaan	Iddoo ciidha diibaa	Qomaa ol uffatama	Kuulafi jirbiirra	Ogeessa uffatan	Walakkan haallu gurraacha, olin adii, itti aanee diimaafi jalan magariisa
31	Duungusaa Alliiicca	Kaadhammamtu qofa	Yeroo kaadhimmamte	Iddoo kamitu	Qomaa ol uffatama	Kuulaafi jirbiirra	Warra ogeessan	Haallu adi qofa
32	Kittaa soodariyyaa	Miidhaginaf	Nama hunda	Yeroo hundatti	Qaama guutu uffatama	Kuullafi jirbiirra	Namoota uffata dhahannin	Walakkan haallu gurraacha, olin adii, itti aanee diimaafi jalan magariisa

Gabatee 2 :Ibsa Walii Gala Meeshaalee Faaya Aadaa Dubartootaa Oromoo Walloo keessatti argaman.

Hub. Meeshaalee Faaya aadaa armaan olitti ibsaman kunnin wantoonni isaa irra hojjetaman birrii/ halkoofi meeti kan jedhu Oromoon Walloo yeroo bari durii kan itti fayyadamu yoo tahu yeroo ammaa garuu sibiloota kan akka Almuniyeem irra kan hojjetama jiru tahu isaa haa hubatamu.

Dabalee D :Ibsaa suuralee Qorannoo keessatti fudhataman

Suura.1 Faaya fasasee(kan qorataan Muddee 23/2008 kaase)

Suura 2. Faaya Xibxiboo (kan qorataan Gurrandhala 4/2008 kaase)

Suura.3 Faaya Cilcillii (kan qorataan waxabajjii 23/08 Kaase)

Suura 4. Dubartii uffata aadaa uffatu (kan qorataan Caamsaa 13/2008 kaase)

Suura 5. Dubartoota rifeensa mataa waliif dhahanni (kan qorataan Ebla 12/2008 Kaase)

Suura 6. Faaya Gohaa (Qorataan Caamsaa 2/2008 Kaase)